

Liivimaa liturgilised traditsioonid 16.–18. sajandil

Darius Petkūnas

Liivimaal, nagu mujalgi, algas reformatsioon linnades. Siin olid suured saksa keelt kõnelevate kaupmeeste ja käsitööliste kogukonnad, kes moodustasid vastuvõtliku lugejaskonna **Martin Lutheri** trükist ilmuvatele kirjutistele. 20. augustil 1522. aastal teatas Riia raesekretär **Johann Lohnmüller** kirjas Lutherile, et viimase kirjutised on nüüdseks Riias saadaval ja neid loetakse innukalt.¹ Need, kes soovisid anda oma lastele paremat haridust, saatsid nad Saksamaale, kus neisse imbus – kuigi mitte alati sisuliselt – reformatsiooni vaim, mis toodi koos nendega Liivimaale. Rooma hierarhia ei olnud jõudu seda takistada ega näidanud ka tsiviilametnikud üles soovi seda keelustada. Ehkki aadel ja rüütliseisus soosis katoliku kirikut, ei olnud nad võimelised takistama luterluse levikut linnades, kus luterlik reformatsioon kanda kinnitas ja rahva tohutu poolehoiu võitis.

Vaidlused ikonoklastidega tseremooniade ja pühapiltide üle

Selleks, et kuulutada sõna, mille ümber kirik võiks koguneda, vajati hädasti jutlustajaid, kes õpetavad, usuvad ja tunnistavad evangeelset katoolset usku. 1521. aastal pöördus Liivimaa tudengite ja dr **Philipp Melanchthoni** tungival pealekäimisel Treptowist Riiga tagasi varem Riia Peetri kirikus preestrina teeninud **Andreas Knöpken**. Et temast oli saanud pühendunud evangeelne vaimulik, sai kõigile selgeks, kui ta 12. juunil 1522. aastal osales avalikul dispuudil Peetri kirikus.² Pole teada, kas tema vastased sellel debatil olid frantsiskaanid, dominiiklased või teised juhtivad kehtiva korra kaitsjad. Debatt keskendus armust usu läbi õigeksmõistmise õpetusele ja kuigi pole teada, kes väitluse võitis, oli selle tagajärg selge. 1522. aasta septembris saabus Hamburgist **Sylevester Tegetmeyer**. Kui Knöpken oli oma vaadetelt põhiliselt humanist, siis Tegetmeyer oli sarnaselt **Andreas Karlstadtile**, kelle käe all ta Wittenbergis õppis, tegutseja. Tema radikaalsed vaated, mis kujutasid endast kombinatsiooni Karlstadtilt, hussiitidelt ja waldeslastelt nopitud ideedest, olid tekitanud ärevust 1521.–1522. aasta talvel Rostockis. Teda võib õigusega nimetada radikaalseks ikonoklastiks. Peagi pärast saabumist alustas ta Knöpkeni tugevast protestist hoolimata jutlustamist pühapiltide vastu. Selles toetasid teda rae radikaalsemad liikmed, kes teatasid, et nende huvides on, et jutlustataks kompromissideta puhast õpetust ja et vaikiks vana korda kaitsvad hääled.³ Nüüd tõusid pinged Knöpkeni ja Tegetmeyeri vahel ja samuti reformatsiooni konservatiivsete ja radikaalsete esindajate vahel. Enamus linna juhtidest pooldasid

1 *Dalton* 1887, 53; *Arbusow* 1921, 228; *Kallmeyer* 1851, 11.

2 *Arbusow* 1921, 171–185, 210.

3 *Arbusow* 1921, 236–240; *Duin* 1975, 26.

Knöpkenit ja rae liikmed otsustasid, et Knöpken tuleb teha Peetri kiriku ülemdiakoniks isegi peapiiskopi vastuväidetest hoolimata. Ta astus ametisse 23. oktoobril 1522. aastal ja samal ajal teatas raad, et toomkapiitel kuulub nüüd nende patronaadi alla. 30. novembril, veidi rohkem kui kuu aega hiljem, määrati Tegetmeyer ametisse jutlustajana Jakobi kirikusse.⁴ Lutheri toetust reformatsioonile Liivimaal näitavad tema avalikud kirjad, mis alates 1523. aastast väljendasid muret reformatsiooni õigel moel levimise pärast. 1524. aastal pühendas ta oma Ps 127 eksegeesi Riia linnale.⁵

Liivimaa elanikkond vajas silmnähtavalt reformatsiooni, kuid puudus selgus, mida see peale Rooma autoriteedi ja mõningatel juhtudel kõige selle tagasilükkamise, mis seondus Rooma kirikuga ja millel ilmselgelt puudus piibellik alus, endaga kaasa toob. Katoliku peapiiskop ja mungad jätkasid toomkirikus missade pidamist, kuid radikaalsemate silmis esindas see ebajumalakummardamist, mis tuli iga hinna eest peatada. Pastorid Tegetmeyer ja Knöpken polnud ühel meelel selles, kuidas peaks reformatsiooni läbi viima. Knöpken oli nähtavasti rohkem mures liturgiaväliste kultustalituste pärast, mis varjutasid sakramendi õiget tarvitamist või toetasid teeneid jumalateenistusest osavõtjatele. Tegetmeyer uskus, et reformatsiooni tööriistade hulka peaksid kuuluma tõrvikud, haamrid, mõõgad ja kirved. Temasuguste radikaalide mõjul hakkas Riia noorsugu mõtlema, et Jumala teenimine tähendab selliseid asju nagu altarite mahakiskumine, puunikerduste tükkideks raiumine ning missaalide, korporaalide, karikate, pateenide, küünlajalgade ja missarüüde hävitamine.

6. märtsil 1524. aastal rünnati Riias Püha Katariina kloostrit. Hävitati hindamatud raamatud ja visati välja jumalateenistuse vahendid, mis seostusid paavstliku missaga.⁶ Nüüd kogus alustatu peagi hoogu. 11. märtsil 1524. aastal, reedel enne *Judica* pühapäeva, ründas rahvasumm Peetri ja Jakobi kirikut, hävitas altariid, rebis lahti tabernaaklid, tõukas ümber kujud, eemaldas pühapildid ja tallas jalge alla pühad asjad. Peetri kirikus rüvetati 32 kabelit ja altarit, lisaks seitse Jakobi kirikus.⁷ 16. märtsil töid edasised märatsemised kaasa pühapiltide, ristide ja Neitsi Maarja kujude hävitamise koos reliikviatega Peetri ja Jakobi kirikus.⁸

Pärast ülestõusmispühi rahunes rahvas maha, kuid purustamiste laine ei lõppenud. Ees oli uus rünnak. 2. aprilli varahommikul 1524. aastal rünnati frantsiskaanide kloostrit, samuti Püha Katariina kloostrit ja dominiiklaste Püha Johannese kloostrit ning varsti pärast seda sõsarkloostreid Tallinnas ja Tartus.⁹

Linnavõimud muretsesid toomkiriku hinnaliste varade pärast ja 6. mail väljastati käsk, et kõik toomkirikus olevad liturgilised vahendid tuleb konfiskeerida. Toomkiriku preestril kästi üle anda hoone võtmed. Monstrantsid koos missarüüdega toimetati raekotta. Samal ajal, kui jätkus asjade konfiskeerimine, lubati regulaarseid jumalateenistusi roomakatoliku riituse järgi jätkata kuni novembrini. Siis katoliku jumalateenistused toomkirikus lõpetati ja ukсед suleti.

4 *Arbusow* 1921, 241–242; *Sehling* 1913, 8.

5 *Arbusow* 1921, 271–278; *Duin* 1975, 28.

6 *Arbusow* 1921, 292.

7 *Arbusow* 1921, 295.

8 *Arbusow* 1921, 295–297.

9 *Arbusow* 1921, 300.

Pühapiltide hävitamine Riia kirikutes ei olnud ainult religioosete fanaatikute töö. Sellest võttis osa suur hulk alamkihtidesse kuuluvaid inimesi ja mittesakslasi. Suurema õiglustundega kodanikud mõistsid märatseva rahvahulga tegevuse hukka, kuid vähe tehti selleks, et ära hoida laastamist, mille käigus hävitati, põletati või tehti teisiti kõlbmatuks altarimaalid, pühapildid, liturgilised raamatud ja missarüüd.

Tallinnas üritas Liivi Ordu meister **Walter von Plettenberg** märatsemist ennetada, väljastades 10. septembril 1524. aastal pöördumise, kus jutlustajatel paluti hoiduda mässule õhutavast jutlustamisest ja jätkata reformatsiooni teostamist distsiplineeritud moel. Tema palve jäi viljatuks. 14. septembril, Püha risti päeval, ründas nii sakslastest kui mittesakslastest koosnev 400–500 pealine rahvahulk dominiiklaste kloostrit. Siit laienes see sissetungiks teistesse kirikutesse. Karjudes, et ei säästeta ei pühitsetud võidmisõli, reliikviaid ega midagi muud, hävitati pühapildid. Rahvahulk tungis Püha Olavi ja Püha Vaimu kirikusse, karjudes: „See on Jumala tahe! Temale olgu au igavesest ajast igavesti!“ Kolme tunniga olid pühapildid, altarid, altarimaalid ja kujud hävitatud. Kõik altariiristad lõhuti, kaasa arvatud kullast kellukesed, karikad, pateenid, altarikatted, missarüüd ja küünlad.¹⁰

Tartus algas ikonoklastiline tegevus 1525. aasta jaanuaris, mõned kuud pärast **Melchior Hofmanni** saabumist. Hofmann, ametilt köösner, oli isehakanud ilmik-jutlustaja, kelle revolutsioonilised vaated sisaldasid maapealse Jumalariigi asutamise ideed. Tema fanaatilised jutlused haarasid kaasa suure hulga sakslasi ja mittesakslasi, õhutades neid kätt tõstma paavstliku ebajumalateenistuse vastu kõigis selle vormides. Hofmann tuli Tartusse pärast seda, kui oli oma rolli tõttu rahvahulga märatsema õhutamisel sunnitud lahkuma Volmarist. Ta oli missioonitundega mees ja poleks saanud vaikida. Pühapäeval, 7. jaanuaril 1525. aastal sai tema jutluste tulemusel Tartus alguse avalik vaenutegevus roomakatoliku kiriku vastu. Hofmanni jutlustest tiivustatud fanaatiline rahvahulk liikus Maarja koguduse kirikusse, viskas välja teenistust pidava preestri ja lauljad ning alustas kõige selle purustamist, mis seostus roomakatoliku idolaatriaga. Seejärel suundusid linlased ja noored Jaani koguduse kirikusse, kiskusid maha altarid, purustasid pühapildid ja tegid maatasa orelit. Järgmisena oli nende nimekirjas dominiiklaste Püha Maarja Magdaleena klooster, kus nad needsid munki, kuid võisid teha hullematki. Tähele pannes, et mitte üksnes paavsti kirikud, vaid ka venelaste omad olid täidetud ebajumalakummardamise piltidega, sattus nüüd nende huviorbiiti vene Nikolai kirik. Hävingust, mille nad seal korraldasid, sai rahvusvaheline intsident.¹¹ Edasi pöördus tähelepanu Peeter-Pauli toomkirikule ja piiskopilossile. 10. jaanuaril ilmus 200 pealine rahvahulk Hofmannist julgustatuna toomkirikusse, et minema kihutada kapiitli kanoonikud. Mässu tulemusena hukkus kaks sakslast ja kaks eestlast ning 20 sai haavata. See süttas fanaatikuid, kes ründasid toomkirikut ja loopisid pühapilte ning ründasid krutsifikse mõõkade ja odadega. Kristuse ja 12 apostli kujudega kunstipäraselt kaunistatud baptisteerium peksti puruks ja altarimaalid põletati. Toomkiriku vaimulikkond pääses ennast peites.¹²

Märatsevate rahvahulkade rünnakud olid suunatud kõige vastu, mis seostus roomakatoliku kirikuga: pühapildid, kujud, krutsifiksid, missarüüd, küünlad,

¹⁰ *Arbusow* 1921, 356–357; *Duin* 1975, 33.

¹¹ *Arbusow* 1921, 383.

¹² *Arbusow* 1921, 383–384.

kellukesed, orelid, altarid ja missa tseremooniad. Liturgiat ja kõiki neid asju nähti saatana tööriistadena, mis ajasid inimese puhtast vaimsest jumalateenimisest idolaatria poole. Märatseva rahvahulga nägemuses oli õige kirikuhoone Šveitsi mudeli kohaselt orelid ja altarita lihtne saal, lihtsa palvepuldi ja lauaga, ning liturgiaga, mis sisaldas manitsusi, patutunnistuspalveid ja muid palveid.

Riia raele sai selgeks, et kord tuleb taastada samade põhimõtete järgi, nagu see oli varem. Peapiiskopile nad truud ei olnud, kuna too oli roomameelne, ja nii otsustasid nad tema asemele kiriku järelevaatajaks valida ülempastori. 1524. aasta hilissuvel kutsuti sellesse ametisse Knöpken. Samal ajal koostati eeskirjad, mis käsitlesid avaliku jumalateenistuse pidamist ja ühiskondliku kassa sisseseadmist vaeste eest hoolitsemiseks.¹³ Eeskujuga järgisid Tallinn ja teised linnad, kus kiriku juhtimiseks valiti evangeelsed ülempastorid. 3. septembril 1525. aastal koostas Niguliste kiriku pastor **Johann Lange** esimese kirikukorra visandi avaliku jumalateenistuse ja kogudusliku organisatsiooni reguleerimiseks.¹⁴

Üha enam mures Melchior Hofmanni tegevusest ja sellest, kuidas ta püüdis reformatsiooni teostada, saatis Tartu raad ta 1525. aasta kevadel Wittenbergi. Nad soovisid Lutherilt ja teistelt teaduskonna liikmetelt hinnangut olukorrale ja soovitusi.¹⁵ Lutheri vastus pealkirjaga „*Eine Christliche Vermahnung von äusserlichem Gottesdienste und Eintracht an die in Livland, durch D. Martin Luther und andere*“ („Dr Martin Lutheri ja teiste kristlik manitsus välise jumalateenistuse ja üksmeele osas nendele, kes on Liivimaal“) kandis kuupäeva 17. juuni 1525. Luther ei maini kusagil nimepidi Hofmanni. Seevastu visandab ta evangeelse *modus operandi*, milles ei ole kohta välisele jõule, veelgi vähem rahvahulga vägivallale. Ta ütleb, et pastorid peavad püüdma usinalt edendada ühtsust ja juhendama inimesi nõnda, et nad vääralt ei arvaks, et ühesugused tavad on Jumala poolt määratud. Neil tuleb õpetada, et tseremooniad on kasulikud ja vajalikud kiriku välispidiseks valitsemiseks ja on maksma pandud selleks, et säilitada rahu ja ühtsust. Tugev peab arvestama nõrgaga ja mitte sundima neid tegema seda, mis on nende südametunnistuse vastu. Kuigi missad ja teised talitused ei või kedagi päästa, oleks ebakristlik nende pärast lahkeli tekitada. See üksnes ajaks segadusse ilmikuid ja põhjustaks korratust. Tema kirja eesmärgiks oli teha kahjutuks ässitav jutlustamine, õpetamine ja tegevus.¹⁶ Samuti kirjutas mõned päevad hiljem, 22. juunil, **Johannes Bugenhagen**, hoiatades, et tähelepanu tuleb pöörata perifeerse asemel kesksele, milleks on teenimine sõna ja sakramendiga.¹⁷ Kirjad Wittenbergist ja Tartu rae otsused andsid tuge luterlikule arusaamale sellest, mil viisil peaks reformatsioon jätkuma. Hofmanni fanaatilised jõupingutused pöörasid isegi Tegetmeyer'i tema ja ta tuliste toetajate vastu.¹⁸ Aasta jooksul sunniti Hofmann maalt lahkuma. Olukord Liivimaal rahunes, kuid küsimused, mis puudutasid reformatsiooni edenemist ja samuti ülesehitust, jätsid kirikule oma pitseri.

Poliitilisel tasandil kerkisid Preisimaal üles küsimused Saksa Ordu peatse laialisaatmise asjus. Liivi Ordu jäi alles ja 1525. aasta märtsis pakkusid Riia ja

13 *Arbusow* 1921, 563.

14 *Arbusow* 1921, 585.

15 *Arbusow* 1921, 604–605; *Luther's Works* 1965, 43.

16 *Luther's Works* 1965, 45–50.

17 *Arbusow* 1921, 607.

18 *Arbusow* 1921, 621.

Tallinna kodanikud Plettenbergile Liivimaa regendiametit. Ta keeldus targalt, kuid töötas, et tema ja rüütlid jätkavad teenimist maa kaitsjatena. Mõned päevad hiljem, pärast juulikuist maapäeva istungit Volmaris, moodustasid Liivimaa rüütelkond, piiskopid ja aadel liidu, mille eesmärk oli reformatsioon maha suruda. Liivimaa linnad seda ei tunnustanud ja otsustasid lahkuda Plettenbergi jurisdiktsiooni alt. 21. septembril 1525 väljendas paavstlusele truuks jäänud Plettenberg oma valmisolekut vastu võtta Riia kodanike palve hakata regendiks. Ta töötas usuvabadust ja valmidust lubada reformatsiooni jutlustajatel ja vaimulikel ordualadel takistamatult jutlustada. See avas tee reformatsiooni edenemisele. 1526. aastal tunnustasid ka Riia peapiiskop ja tema Liivimaa piiskopid Plettenbergi regendivalitsust.¹⁹

Johann Briesmanni 1530. aasta jumalateenistuse kord

Kiriklike tseremooniade osas lahknevused jätkusid. Lutheri ja Bugenhageni kirjad esitasid põhimõtteid, kuid ei pakkunud praktilisi lahendusi. Mitte keegi Liivimaa kirikus, isegi mitte Knöpken ja Tegetmeyer, ei paistnud olevat võimeline lahendama liturgilisi probleeme. Oli selge, et vajati abi väljastpoolt. 1527. aastal kutsuti Königsbergist Riiga nii jutlustajaks kui ülempastoriks dr **Johann Briesmann**. Koos Andreas Knöpkeniga edendas ta reformatsiooni Riias ja teistes Liivimaa linnades.²⁰

Briesmannist sai ametlik jutlustaja uuesti avatud toomkirikus. Toetudes oma õpingutele Lutheri juures ning oma kiriklikule ja poliitilisele tegevusele Königsbergis, hakkas ta koheselt tutvustama jumalateenistuse vormi, mille aluseks oli Lutheri 1523. aasta „*Formula Missae*“ („Missa vormel“) ja „*Artikel der Ceremonien und anderer Kirchenordnung*“ („Kombetalituste artikkel ja teine kirikukord“), mis oli osa 1525. aasta Preisimaa konstitutsioonist „*Landesordnung des Herzogthums Preussen*“.²¹

Sellist jumalateenistuse vormi ei olnud Riias kerge tarvitusele võtta. Kõigis kolmes Liivimaa suurimas linnas olid kiriklikud revolutsionäärid „kuradi ja tema jüngri, Rooma Pontifeksi“ tööriistadena hukka mõistnud harjumuspärased välised tavad ja tseremooniad ning isegi kirikuinventari ja pühapildid. See küsimus kerkis kolme tähtsama Liivimaa linna ühisel istungil, mis peeti 2. veebruaril 1529. aastal Valgas. Märgitähtsust, et Riias oli rahutus tseremooniade taastarvitamise pärast. Riia linnapea tegi ettepaneku, et Riia, Tallinna ja Tartu jutlustajad kohtuksid ja valmistaksid ette ühise korra. Otsustati, et see on teostamatu suuresti seetõttu, et Riia jutlustajatel pole turvaline reisida. Sel põhjusel peeti kõige paremaks, et Riia vaimulikud käsitleksid seda küsimust nii pea kui võimalik.²²

Töö agenda kallal Riias jätkus. 26. aprillil 1529. aastal see lõpetati ja anti üle linna võimudele. Nood saatsid koopiad sellest Tallinnasse ja Tartusse, paludes, et

19 *Duin* 1975, 33–35.

20 *Duin* 1975, 36.

21 *Richter* 1871, 28 ff.

22 *Arbusow* 1921, 704, *Sehling* 1913, 5.

sõsarlinnad kontrolliksid seda ja jagaksid oma arvamust Riia pastoriga.²³ Kord avaldati trükis Riias 1530. aastal. See kandis pealkirja „*Kurz Ordnung des Kirchendienst, Sampt eyner Vorrede von Ceremonien, An den Erborn Rath der löblichenn Stadt Riga ynn Lieffland Mit etlichen Psalmen und Göttlichen lobgesengen die yn Christlicher versamung zu Riga ghesungen werden*“ („Lühike jumalateenistuse kord koos tseremooniaid puudutava eessõnaga kiiduväärt Riia linna armulisele raele Liivimaal koos mõningate psalmide ja jumalakiituse lauludega, mida lauldakse kristlikul kogunemisel Riias.“)²⁴

Vaatamata ikonoklastide poolt põhjustatud rahutusele tegi Briesmann selgeks, et kirikus kasutatavad tseremooniad ei ole midagi muud kui väline evangeeliumi ja usu seletus. Nii nagu pastorid jutlustavad vabalt ja avalikult evangeeliumi, nõnda kasutavad nad ka tseremooniaid, mis on kõige kasulikumad noortele, lihtsameelsetele ja nõrkadele. Kui keegi ütleb, et selliste asjade järele nagu hümnid, ornaat, küünlad jne ei ole vajadust, siis tuleks neile ütelda, et need on kristlastele kohased ja nende keelamine on Jumala sõna väär tarvitamine. Jutlustaja ei patusta, kui ta kannab albat, koorirüüd või kaasulat ja laulab psalmi ladina keeles.²⁵

Jumalateenistuse ettevalmistus algab laupäeva õhtul esimese vesperiga. Alguses lauldakse laul „*Nun bitten wir den Heiligen Geist*“ („Sind Püha Vaimu palume“). Sellele järgnevad psalmid 119, 4, 113 ja laul „*Komm, Gott Schöpfer, Heiliger Geist*“ („Oh Jumal Looja, Püha Vaim“) või kirikuaasta ajale vastav laul. Teenistuse lõpetab *Magnificat* ja korjandus. Alternatiivina *Magnificat*’ile võib laulda Lutheri laulu „*Nun freut euch, lieben Christen g'mein*“ („Nüüd ristirahvas, laula sa“).²⁶

Pühapäevahommikune jumalateenistus algab matutinumiga. Avalauluks on „*Komm, Heiliger Geist, Herre Gott*“ („Oh Püha Vaim, nüüd tule Sa“), millele järgneb *Octanarium* psalmist 119:1–32. Asjakohaseid traditsioonilisi matutinumi psalme 1, 2 ja 3 kasutatakse enne lugemisi. Jumalateenistuse kord sisaldab ka üldist infot Vana Testamendi, iseäranis Pentateuhhi ja Prohvetite lugemiste, nende vahel kasutatavate salvide, muude psalmide ja hümnide ning lugemistele järgneva *Te Deum laudamus*’e kohta.²⁷

Missa on mõeldud valdavalt saksakeelsena koos teatud traditsiooniliste ladinakeelsete osadega ja kreekakeelse *Kyrie*’ga. Nagu keskaja kiriku traditsioonis, algab missa vahetult pärast matutinumit *Introitus*’ega, ladinakeelse psalmiga, mida laulavad koolilapsed, või ladina- või saksakeelse lauluga. Pärast *Introitus*’t lauldakse kolmekordne *Kyrie* – kreeka, ladina ja saksa keeles. Preester retsiteerib *Gloria in excelsis Deo* näoga altari poole seistes ja terve hümn lauldakse saksakeelsena. Järgnev traditsiooniline tervitus ja päevalpalve või üldine palve on saksakeelsed. Pärast päevalpalvet loetakse kiriku keskel asuvast kantslist epistel, mis koosneb poolest või vähemast peatükist Pauluse kirjadest või Apostlite tegude raamatust. Peale seda järgneb traditsioonilise viisiga „Halleluuja“, mille järel võib laulda saksa keeles Ps 117, mõne muu psalmi või Lutheri litaania. Pärast „Halleluujat“ loetakse puldist

23 *Arbusow* 1921, 706, *Sehling* 1913, 5.

24 *Geffcken* 1862, 1.

25 *Geffcken* 1862, 18.

26 *Geffcken* 1862, 87–93, 100.

27 *Geffcken* 1862, 29–49.

evangeeliumi *lectio continua* meetodil. Seejärel laulab kogudus Lutheri „*Wir glauben all an einen Gott*“ („Usme ainu Jumala, maa ja taeva Looja sisse“) ja preester peab jutluse.²⁸

Pärast jutlust läheb preester tagasi altari juurde ja laulab saksa keeles prefatsioonipalve. Prefatsioon *Vere dignum* lõpeb sõnadega „Jeesuse Kristuse, meie Issanda läbi.“ Seejärel helistatakse kellukest, mis kuulutab konsekratsiooni. Siis pühitseb pastor leiva ja veini, öeldes seadmissõnad, samal ajal kordamööda pateeni ja karikat käes hoides. Pärast pühitsemist laulab koor saksa ja ladina keeles *Sanctus*’e ja preester pöördub rahva poole, kutsudes neid palvetama. Pöördudes altari poole laulab ta Meie Isa palve ja koor vastab „ja päästa meid ära kurjast. Aamen.“ Koor laulab kaks korda ladina ja saksa keeles *Agnus Dei* ja pastor pöördub rahva poole ning annab edasi evangeelse absoluutsiooni – *Pax Domini*. Seejärel jagab preester sakramenti, öeldes leiba andes: „Võta ja söö, see on ihu, mis sinu eest on antud“, ja veini andes: „Võta ja joo, see on veri, mis sinu eest on valatud.“ Armulaua ajal laulab koor „*Jesus Christus, unser Heiland*“ („Jeesus Kristus, Lunastaja“) ja pärast armulauda lauldakse „*Gott sei gelobet und gebenedeiet*“ („Jumal olgu kiidetud ja õnnistatud“). Juhul, kui on vaid mõned armulaualiseid, lauldakse üks laul. Pärast seda, kui kõik on armulauda saanud, ütleb preester rahvale tervituse ja palvetab saksakeelse kollektapalve. Siis annab ta tavalise õnnistuse või laulab osa Aaroni õnnistussõnadest, millele rahvas vastab „Issand tõstku oma pale sinu üle ja andku sulle rahu.“²⁹

Kui on armulaualisi, tuleb pühapäeviti ja pühadel pidada terve missa. Kui armulaualisi pole, lauldakse kõik nagu ülal näidatud kuni *Patrem*’ini – Lutheri „*Wir glauben all an einen Gott*“, prefatsioon, Kristuse sõnad leiva ja veini üle ning *Sanctus* jäävad ära. Pärast jutlust läheb pastor altari juurde, kutsub kogudust palvetama ja laulab seejärel pühalikult Meie Isa palve. Järgneb saksakeelne *Pax Domini* ja lõpuks õnnistamine.³⁰

Samuti näeb Briesmann ette veidi lühendatud jumalateenistuse korra sakramendi vastuvõtmiseks argipäevadel. Selle järgi lauldakse pärast jutlust Meie Isa palvel põhinevat laulu „*Ach vater unse de du byst ym hemmelryck*“ („Oh Isa taevariigi sees“) ja pastor pühitseb leiva ja veini. Pärast armulauda lauldakse „*Gott sei gelobet und gebenedeiet*“. Kui armulauda, jutlust või lugemist ei ole, lauldakse saksakeelne psalm, millele järgneb üks või mitu saksakeelset laulu.³¹ Briesmann ei täpsusta päevaaega, millal armulauatalitust tuleb pidada, kuid tõenäoliselt toetus ta traditsioonilisele praktikale, mille järgi pühitsetakse armulauda ennelõunal. Argipäevade psalter sisaldab *Octanarium*’it psalmist 119:33–176.³²

Ühes psalmide 111, 112, 114, Jesaja 12 kiituslaulu ja lauluga „*Christe qui lux es*“ („Kristus, kes oled valgus“) järgib pühapäevane vesper laupäevase teenistuse mudelit. Nagu tavaliselt, on kiituslauluks *Magnificat*.³³ Erinevateks juhtudeks mõeldud osa sisaldab mitmeid Andreas Knöpke poolt värsistatud psalme koos laulude, Lutheri

28 *Geffcken* 1862, 20–22, 49–58.

29 *Geffcken* 1862, 22-25, 58–63.

30 *Geffcken* 1862, 25.

31 *Geffcken* 1862, 26.

32 *Geffcken* 1862, 63.

33 *Geffcken* 1862, 93–100.

1529. aasta Saksa litaania ja muu *propria*'ga.³⁴ Tuleb järeldada, et need, kes on vastutavad teenistuse läbiviimise eest, peavad olema mõningal määral asjaga kursis, kuna autor ei anna selgitavaid märkusi, vaid üksnes väga üldiseid juhiseid.

Pühapäeval missal, kui on armulaualisi, kannavad vaimulikud koorirüüd. Erilistel pühadel nagu ülestõusmispühad, nelipühad ja teised päevad võivad nad kanda koorirüü peal ka koorimantlit või kaasulat. Märgitakse, et kirikurõivastust tuleb pidada evangeelse vabaduse asjaks.³⁵

Pühade hulgas, mida tuleb pidada, on kõik meie Issanda ja Lunastaja Kristuse pühad, mis tähistavad Tema armulist päästetööd ja trööstivad jutlustamise ja rahva manitsemisega. Nende hulka kuuluvad jõulud, Jeesuse nimepäev, Kristuse ilmumispüha, küünlapäev, Issanda kuulutamispüha, ülestõusmispühad, nelipühad, Kristuse taevaminemispüha ja Issanda Ema Maarja päev. Suurt Neljapäeva ja Suurt Reedet tuleb pidada altarisakramendi ning Uue Testamendi ja Kristuse kannatusloo lugemisega.³⁶

Riias kasutatud missa vorm näib mõnedele modernsetele protestantidele skandaalselt katoliiklik. Ometi on selge, et liivimaalased eelistasid pühalikku, traditsioonilist teenistust entusiastide korratutele koosolekutele. Ei üritatud luua uut jumalateenistuse vormi, vaid üksnes kõrvaldada Rooma riitusest elemendid, mida polnud võimalik aktsepteerida.

Briesmanni raamat on suhteliselt õhukene ja ei esinda üllatavaid või lõhestavaid muutusi teenistuse korras või selles, millega inimesed olid tuttavad kogu oma elu. Briesmanni ja Knöpkeni eesmärk ei olnud pöörata selga väärtuslikule minevikupärandile või otsida midagi täiesti uut ja innovatiivset. Seda vajati üksnes selleks, et anda edasi põhilised asjad, mis aitaksid preestreid kirikuteenistuse ettevalmistamisel, ja samal ajal varustada rahvas tähtsamate palvete ja lauludega teenistuse tarvis nii kirikus kui kodus.

1530. aastal lõpetas Briesmann oma töö ja lahkus Riias. Nüüd tuli agenda kasutusele võtta, kuid see osutus raskeks ülesandeks. Briesmanni kord oli ilmselgelt mõjutatud Lutherist ja Königsbergist, kuid ikkagi oli Riias mõjukaid mehi, kes ammutasid oma reformatsiooni ideaalid kusagilt mujalt. Tavalised olid dispuudid Knöpkeni ja Tegetmayeri vahel, kes esindasid kahte üpris erinevat reformatsiooni kontseptsiooni, mistõttu tuli rael sekkuda. 1530. ja 1532. aasta vahel edenes agenda kasutuselevõtt visalt. Maapäeva istungil Volmaris 25. veebruaril 1532 teatas Tartu linnapea Briesmanni agenda osas, et kõik kolm linna kalduvad seda vastu võtma ja selle järgi toimima.³⁷ Vähem kui aasta pärast, 31. jaanuaril 1533, tegi Volmari maapäev otsuse, mis sai määravaks nii õpetuslike kui liturgiliste küsimuste ühtlustamisel Riias, Tallinnas ja Tartus. Otsustati, et kõigis kolmes peamises linnas peavad olema ühesugused tseremooniad ja kirikukord ning ühine superintendent ja kõikide evangeelsete asjade ülevaataja, kes teeks seda tööd kõigi kolme linna nimel.³⁸

34 *Geffcken* 1862, 103–143.

35 *Geffcken* 1862, 27–28.

36 *Geffcken* 1862, 28–29.

37 *Arbusow* 1921, 812, *Sehling* 1913, 3.

38 *Sehling* 1913, 5–8; *Lehtonen* 1931, 10.

Briesmanni „Lühike kord“ oli kasutusel terves Liivimaa konföderatsioonis ja pidi saama aluseks tulevastele kirikukordadele. Raamatut täiendati 1537. aastal, kui lisati veelgi keskaegseid elemente. Kolmas väljaanne ilmus 1548. aastal. Agenda ja lauluraamat said oma täieliku kuju 1559. aasta väljaandes. Kirikute vajadustele vastu tulles publitseeriti 1567. ja 1574. aastal uued väljaanded. Rikastamaks jumalateenistust publitseeriti Lübeckis 1568. aastal **Georg Richolffi** poolt lisaks responsooriumide, antifoonide ja muu *propria* kogumik pealkirja all „*Antiphonae et responsoria in vespertinis cenenda*“.³⁹ See teos anti uuesti välja 1592. ja 1615. aastal. Lisaks ilmus 1592. aastal uues trükis kogu Briesmanni liturgia ja lauluraamat. Missa kord oli praktiliselt samasugune kui 1574. aasta väljaandes.

17. sajandi saabumine tõi enesega kaasa rohkelt muutusi. Religiooses sfääris pidi kirik valmistuma vastu seisma vastureformatsioonile ja selle jesuiitidest eestvõitlejatele. Kultuurilises ja keelelises sfääris jätkasid Riia ja Liivimaa kasvamist rohkem saksakeelseteks kogukondadeks ja nii tavaline, tänavatel, ärides ja kirikutes kuuldav alamsaksa keel (*plattdeutsch*) oli asendumas ülemsaksa keelega (*hochdeutsch*). Lutheri saksakeelse piibli keel oli kiiresti saamas standardiks. Erinevalt olukorrast Inglismaal, kus normatiivsele keelele andsid kuju sellised suurmehed nagu Spenser ja Shakespeare, oli Saksamaa olukord üpris teistsugune. Seal suutis vaid Lutheri saksakeelne piibel kujundada standardset kõnekeelt. Isegi katoliiklased ei suutnud vältida Lutheri grammatika ja sõnavara valdavat mõju. Muutus ei tulnud üleöö, kuid 17. sajandi varaste kümnendite alguses polnud enam Riias tungivat vajadust jätkata liturgiatega ja lauluraamatute väljaandmist alamsaksa keeles.

Briesmanni liturgia ja saksa lauluraamatu uus trükk ilmus 1615. aastal. Raamat oli kokku köidetud uue lauluraamatuga „*Geistliche Lieder und Psalmen, etc.*“ ja juba varasemates väljaannetes ilmunud „*Antiphonae et responsoria*“ga. Alamsaksa keele asemel oli nüüd kõik, v.a ladina „*Antiphonae*“, saksa kirjakeeles. Selles raamatus oli laulude osa laiendatud ja liturgilist osa tehtud mõnevõrra lühemaks. Siiski on see selgelt Briesmanni töö, välja olid jäetud vaid mõned *Kyrie, Gloria, Sanctus*’e ja *Agnus Dei* alternatiivsed seaded koos mõnede sekventsides ja halleluujatega, mida lauldakse epistli ja evangeeliumi vahel. Täiesti kadunud on introitused ning midagi pole öeldud võimalikust laulude ja psalmide kasutamisest nende asemel. Tõenäoliselt jäeti paljud mittekohustuslikud osad välja lihtsalt seetõttu, et neid kasutati vähe ja seepärast ei olnud põhjust nende trükkimist jätkata. Ei saa öelda, et raamat esindab selles osas tegelikku arengut. Ometi on see keeleliselt Liivimaa kiriku jaoks oluline samm edasi.⁴⁰

Teine oluline tõend Briesmanni liturgia jätkuvast kasutamisest Riias on esimene Liivimaa lätikeelne liturgia ja lauluraamat, mis ilmus 1615. aastal Riias pealkirja all „*Psalmen vnd geistliche Lieder oder Gesenge, welche in der Kirchen Gottes zu Riga, vnd andered örten Liefflandes mehr, in Liefflendscher Pawrsprache gesungen werde, etc.*“ („Psalmid ja vaimulikud laulud, mida lauldakse Jumala kirikus Riias ja veel mujal Ida-Liivimaal maarahva keeles nende vaimseks kasuks ja vagaduseks. Trükitud Riias, Liivimaal Nicolayus Molinni poolt jne“).

Võrreldes 1615. aasta saksa- ja lätikeelset liturgiat on näha, et lätikeelne raamat ei ole mingil juhul halvem saksakeelsest väljaandest. Esimene lätikeelne Liivimaa

³⁹ *Antiphonae et responsoria* 1568, [71].

⁴⁰ *Kurtze Ordnung* 1615, 1–43.

liturgia osutub oma sisus mõnevõrra rikkamaks, kui selle saksakeelne vaste, eriti proopriumi osas. Kuigi saksakeelne raamat annab rikkalikuma sekventsides valiku, on see kaotanud introitused. Need leiduvad aga lätikeelses jumalateenistuses. Sakslastel on vaid üks *Sanctus* – ja seegi lühendatud –, samal ajal kui lätlastel on kolm ja need on täielikud. Saksakeelsest jumalateenistusest on kadunud kõik *Agnus Dei* seaded peale ühe, kuid lätlastel on kolm seadet.⁴¹

Kuigi Liivimaa saksakeelse kogukonna seas oli neid, kes vaatasid üleolevalt lätlastele kui intellektuaalselt madalamale klassile, kellelt ei saa oodata mingit arusaamist rikkaliku liturgia osas, on selge, et pastorid, kes löid selle lauluraamatu, ei jaganud seda vaadet. Nad nägid palju realistlikumalt, et lätikeelne jumalateenistus ei olnud mitte mingil juhul madalamat sorti.

Edasised katsed korraldada Liivimaa kirikuelu 16. sajandil

Kuigi 1533. aasta Volmari maapäev oleks hea meelega näinud ühtset kirikujuhtimist tervel Liivimaal, oli üksnes Riias mingil määral kord sisse seatud. Üksnes seal oli midagi, mida võib nimetada konsistoriumiks, kellele oli isegi delegeeritud võimu. Mujal Liivimaa konföderatsioonis kontrollis kiriklikke asju otseselt raad. 1547. aastal pöördusid pastor **Hermann Marsow** ja Tartu vaimulikud rae poole palvega anda neile mõningane võim kirikuasjades. Nad esitlesid ettepanekut kirikukorra osas, mille ettevalmistamise oli Marsow võtnud enda juhtimise alla. Raad lükkas selle tagasi. Selle tulemusena muutusid pastorid tõrksaks ja keeldusid järgimast rae käske, mis puudutasid ühise palvepäeva sisseseadmist. Tartus ilmnes selge lahkumine rae, gildi ja vaimulikkonna vahel. Korraliku kirikuseaduse puudumise tõttu valitses korratus tseremooniates ning kirikute ja koolide haldamise osas. 10. oktoobril 1554. aastal pöördus raad pastorite poole nõudega, et jutluseid Väikese Katekismuse üle peetaks kaks korda aastas – paastuajal ja mihklipäeva paiku.⁴² Samuti sisaldas see regulatsioone, mis puudutasid püha altarisakramendi jagamist ja muid jumalateenistust puudutavaid asju. Järgmisel päeval, 11. oktoobril, välja antud avalduses noomiti vaimulikke selle eest, et ühtsuse puudumine jumalateenistustlikes ja administratiivsetes asjades viib korralageduseni kirikus. Pastoreid kutsuti pöörduma palves Püha Vaimu poole, et langetada ühine otsus ja manitseda oma rahvast palveühtsusele. Kõigi pühakute mälestuspäeval anti välja edasine korraldus, kus mõisteti taas hukka jutlustamist, pihti, altareid, tseremooniaid, koore ja koolide administreerimist puudutav korralagedus kirikus ning kästi jutlustajatel ja kirikujuhtidel olla sõnakuulelikud jutlustamises, missa pühitsemises, haigete külastamises ja teistes pastoraalsetes kohustustes.⁴³

1558. aastal ründasid Liivimaa konföderatsiooni venelased, kes võtsid enda valdusse nii Narva kui Tartu ja piirasid Tallinna. Tohutult nõrgenenud Liivi Ordu ei olnud enam võimeline kaitsma oma territooriume ja seepärast otsustas Liivimaa

41 *Psalmen vnd geistliche Lieder oder Gesenge* 1615, 1–21.

42 *Sehling* 1913, 18–20, 29.

43 *Sehling* 1913, 30.

konföderatsioon pöörduda abi saamiseks Poola-Leedu poole. 28. novembril 1561. aastal sõlmitud leppe kohaselt alistus Liivimaa aadelkond Poola ja Leedu kuningale **Sigismund II Augustile** tingimusel, et neil lubatakse praktiseerida oma usku vastavalt Augsburgi usutunnistuse õpetuslikule seisukohale. Kuningas otsustas, et tema Poola-Leedu kuningriigi huvides on lubada luterluse jätkumist Liivimaal. Liivi Ordu saadeti laiali 1562. aasta märtsis ja ordumeister **Gotthard von Kettler**, järgides ordu rüütlite ja vasallide eeskju, ühines luterliku kirikuga.

Liivimaa konföderatsioon oli osadeks jaotatud ja Gotthard von Kettler tehti Kuramaa ja Zemgale päritavaks hertsogiks. Piiskop **Johann von Münchhausen** müüs Põhja-Kuramaal asuva Piltene Taani kuningas **Frederik II**-le, kes andis selle oma vennale Holsteini hertsog ja piiskop **Magnusele**. Eestimaa koos Tallinnaga läks üle Rootsile ja ülejäänud Liivimaa koos Riia, Tartu ja Pärnuga sai Leedu suurvürstiriigi osaks, kuigi säilitas mõningase autonoomia ja luterliku usutunnistuse. Et Liivimaa alistumise tingimused ellu viia, saatis Sigismund II August siia oma kalvinistist naisevenna hertsog **Radziwill Musta** (Mikolaj Radziwiłł „Czarny“). Hertsog saabus Riiga 1562. aasta märtsis, et jälgida Liivi Ordu laialisaatmist.⁴⁴ Kuningas Sigismund suri 1572. aastal ja tema järglaseks sai Transilvaania hertsog **Stefan Batory**, kes toetas täielikult Poolas-Leedus hiljuti alanud jesuiitide vastupealetungi.

Usu praktiseerimise seisukohalt ei surunud Poola-Leedu katoliiklased väga rängalt Liivimaa luterlasi, kuna nende 1569. aastal Lublini uniooniga ühendatud kuningriik oli kistud suuremasse konflikti Venemaa ja Rootsiga. Rahuleping Venemaaga, mille järgi Stefan Batory sai tagasi Liivimaa, kirjutati alla 1582. aastal. Kuningas andis välja määruse *Constitutiones Livoniae*, mis tõi maale vastureformatsiooni. 1. mail 1582. aastal kuulutas Vilniuse piiskop **Georg Radziwill** (Jerzy Radziwiłł) välja „püha katoliku usu“ kehtestamise Riia linnas ja teatas, et „päris kindlasti kasvab see päevast päeva, kuni haarab kogu Liivimaa.“⁴⁵ *Constitutiones Livoniae* võeti Poola-Leedu parlamendi poolt vastu Varssavis 3.–4. detsembril, tühistades formaalselt *Privilegium Sigismundi*, mis oli andnud usuvabaduse nendele, kellel oli Augsburgi usutunnistus. Selles teatati, et alates 3. detsembrist 1582. aastast saab Liivimaast katoliiklik piiskopkond piiskopi asukohaga Cēsis (Wenden, e. k Võnnu). Esimeseks piiskopiks sai **Aleksander Mieliński**, kellele järgnes peatselt väljapaistev roomakatoliku teoloog ja kuninganna Anna kantsler **Andres Patritius Nidecki** (Andrzej Patrycy Nidecki) Krakovist. Samal ajal saadeti Liivimaale 12 jesuiiti ja Riias algas vastureformatsioon. Asutati jesuiitide kolleegium ja akadeemia ning jesuiidid võtsid kontrolli alla Püha Jakobi kiriku ja kloostri. Tartus ja mujal tehti pingutusi juurutamiseks katoliiklust. Nendele püüetele pandi kõikjal vastu.⁴⁶

Rahutusi põhjustas isegi nii süütu ja teaduslikult korrektne tegevus nagu 1584. aasta jõulude ajal paavst **Gregorius XIII** bullaga 1582. aastal välja kuulutatud kalendrireformi sisseviimine. Luterlased mõistsid, et ükskõik mis punktis järeleandmine avaks tee edasisteks sissetungideks ja sekkumiseks. Vastupanu kalendrireformile suruti Tartus kergesti maha, kuid Riias oli suurem mäss. Kuningas mõistis toomkooli rektori

44 *Bilmanis* 1945, 9.

45 *Lundström* 1914, 13.

46 *Lundström* 1914, 11–12; Duin 1975, 24.

pastor **Heinrich Mölleri** ja teised ülestõusu juhid surma, kuid tema enda ootamatu surm hoidis ära käsu täideviimise.⁴⁷

Batory järglane Rootsi kuninglik prints **Sigismund III Vasa** väljendas oma vastuseisu luterlusele kaugelt dramaatilisemalt. Ta sai tuntuks „jesuiidist kuningana“. Tema valitsemine, mis algas 1587. aastal, oli märgistatud rünnakutega protestantlikele kirikutele, kaasa arvatud reformeeritud kirikule Vilniuses 1591. aastal, ja protestantide vara hävitamisega kõikjal Poolas-Leedus. Riia saadikud tulid 1589. aasta maapäevale palvega, et Liivimaa luterlaste suhtes rakendatud vaenulikke tingimusi kergendataks. Asja uurimiseks moodustati maapäeval komitee. See otsustas, et Püha Jakobi kirik Riias peab jääma katoliiklaste valdusse, kuid selleks, et vältida edasist vägivalda, peavad jesuiidid Riias lahkuma. Mitte midagi ei võetud ette. Jesuiidid jäid Riiga ja jätkasid oma tegevust, kuni **Gustav II Adolf** nad minema kihutas.⁴⁸

Kuna kirik võitles oma elu eest, ei olnud siin vähimatki võimalust teha viljakat liturgilist tööd. Siiski tuleb märkida, et pärast kalendrirahutusi esitlesid Riia kodanikud 16. jaanuaril 1585. aastal Kuutkümme kolme artiklit, kus loetleti oma nõudmised. Neljas artikkel teatas, et vana Briesmanni kirikukord, millega varemalt oldi päri, tuleb nüüd ennistada.⁴⁹ See kord anti uuesti välja 1592. aastal.

Jesuiitide pingutused tõmmata Liivimaa katoliikluse rüppe tegi hädavajalikumaks kui kunagi varem luterlaste ühinemise ühise superintendendi ja konsistoriumi alla. Püüetega koondada Liivimaa ühise kiriku- ja kooliküsimustega tegeleva superintendendi ja konsistoriumi alla oldi päri 1597. ja 1598. aasta seadusandlikel kogudel, kuid seda ei sätestatud kunagi.⁵⁰ Kirik sõltus aadlikest, kes kartsid, et tugev superintendent asetab end kõrgemale nende otsustest, mis puudutavad nende kogudusi. Nagu varem, jätkusid katoliiklaste püüded Liivimaad tagasi võita.

Poola-Leedu jõupingutused lõimida Liivimaa oma kuningriigiga viisid otsusele jagada Liivimaa võim nõnda, et see oleks paremini kontrollitav. Nii jagati Liivimaa 1598. aastal Cēsise, Tartu ja Pärnu vojevoodkonnaks. Vastureformatsiooni püüded ei edenenu siiski nii kiirelt nagu selle toetajad olid lootnud. 1619. aasta 23. septembri määrusega otsustas kuningas Sigismund III Vasa sillutada teed luterlusest katoliiklusele, tehes teatavaks, et igaüks, kes soovib pöörduda katoliku usku, saab teha seda takistamatult ja karistust kartmata.⁵¹ Pöördumiste tormijooksu ei järgnenud. Inimesed pöörasid vähe tähelepanu kuninga pakkumisele ja jäid luterlasteks hoolimata peaaegu fanaatilisele roomakatoliku opositsioonile.

Liturgilised vormid Rootsi perioodil

47 *Lundström* 1914, 14; *Krasiński* 1840, 61–63.

48 *Krasiński* 1840, 205–206.

49 *Sehling* 1913, 11.

50 *Lündstrom* 1914, 36; Dalton 1887, 83; *Lehtonen* 1931, 19; *Sehling* 1913, 5.

51 *Duin* 1975, 62.

Kuningas Gustav Adolfi juhitud Rootsi vägede saabumisega Riiga 16. septembril 1621. aastal algas Liivimaal uus ajastu. Kuningas tahtis nurjata Poola-Leedu ambitsioonid levitada vastureformatsiooni kõigis Baltimaades. Samuti oli ta huvitatud omaenda võimu kindlamast kehtestamisest Rootsi troonil ja Rootsi võimupositsiooni tugevdamisest. Tugevate luterlike veendumustega mehena nägi ta oma missiooni Liivimaale ja Riiga ristiretkena, et vabastada Liivimaa Poola-Leedu kuninga ja tema jesuiitidest ametimeeste võimu alt. Kohe peale tema saabumist peeti Peetri kirikus spetsiaalne jumalateenistus, mille lõppedes lauldi saksakeelne *Te Deum laudamus*. Järgmisel päeval sisenes ta oma kompaniiga jesuiitide Jakobi kirikusse, lauldes *Te Deum laudamus*'t rootsi keeles Seejärel peeti rootsikeelne jumalateenistus. Pärast teenistuse lõppu kuulutas kuningas, et jesuiidid peavad lahkuma.⁵²

Luterliku kiriku kaitseks taaskehtestas Gustav 25. septembril 1621 vanad Riia linnale antud privileegid. Rahvale kinnitati, et nad saavad teenida vastavalt Augsburgi usutunnistuses kirjapandule, vara tagastati ja kinnitati Riia konsistooriumi kui kõrgeima instantsi otsustusõigused. Et vabastada kogu piirkond Poola-Leedu ülemvõimu ja jesuiitide kontrolli alt, liikusid kuninga väed Riias Tartusse ja Vene piiri äärde Narva.⁵³

Nüüd oli Läänemerest saanud praktiliselt Rootsi järv, mida piirasid Gustav Adolfi kontrolli all olevad Rootsi, Soome, Eesti- ja Liivimaa. Allpool ranniku ääres asusid Kuramaa ja Preisimaa. Need ei kuulunud küll Rootsi valitsemise alla, kuid olid luterlikud. Seega võis Läänemerd nimetada ka *Mare Lutheranum*'iks. Oma kuberneride kaudu hakkas Gustav Adolf kehtestama korda Liivimaa aladel. Esimene kuberner **Jesper Mattsson Kruus** asendati peagi **Jacob de la Garde**'iga. 1629. aastal võttis ameti üle **Johan Skytte**, kes määrati kindralkuberneriks Liivimaal, Ingeris ja Karjalas.

Kubeneri kohustuseks oli kindlustada korra taastamine ja preestrite ettevalmistus jumalateenistuse läbiviimiseks. Lisaks tuli reguleerida pastorite eelisõigused.

Varem olid katsed ühendada kirik ühe kirikujuhi alla ebaõnnestunud, kuid Rootsi all sai see lõpuks teoks. 23. augustil 1622. aastal andis Gustav Adolf välja määruse, mille alusel sai Liivimaal superintendendiks ja inspektoriks kirikute ja pastorite üle dr **Hermann Samson**.⁵⁴ Kuningas eelistas, et Samsonist saaks pigem superintendent kui piiskop, sest ta leidis, et Rootsi piiskopid olid takistuseks tema püüetele säilitada usutunnistuse ja jumalateenistuse ühtsus. Ta ei suutnud murda nende võimu Rootsis ja otsustas, et Liivimaa ei tohi minna sama teed. Seega sai Samsonist superintendent ühes kõigi piiskopi liturgiliste õigustega, kuid ilma piiskopiametile kuuluva kirikliku võimuta.

Kuningas Gustav Adolf pani oma programmi kirja 24. oktoobril 1625. aastal Riias dateeritud dokumendis. Määruses sedastati, et Samson oli volitatud täitma kõiki neid funktsioone, mis Rootsis olid piiskopil, kaasa arvatud aastasinodite kokkukutsumine ja juhatamine *Estomihi* pühapäeva paiku. Samuti oli tal voli juhatada pastoreid pühakirja, sümboolika ja homileetika õpinguis ning neid eksamineerida, et näha, kas nad on

52 *Lundström* 1914, 22.

53 *Lehtonen* 1931, 25.

54 *Lündstrom* 1914, 217, 218.

jäänud paavstlaste ja kalvinistide suhtes vankumatuks. Ta oli õigus otsustada, milliseid tseremooniaid võib läbi viia, kuidas toimub katehees ja mismoodi tuleb valmistuda altarisakramendi vastuvõtmiseks. Lisaks pidi ta otsustama, milliseid pühasid pühitseda ja millised nendega kaasnevad ebausukombed vajasisd väljajuurimist. Kuninga määrus sätestas need kohustused kahekümne kahes artiklis ja tegi kuningast endast kiriku- ja usutunnistuse küsimustes kõrgeima kohtuniku Liivimaa kirikus.⁵⁵

Murdmaks patroonide võimu käskis ta superintendendil läbi viia iga poole aasta järel visitatsioone kogudustes ja hoolitseda selle eest, et patroonid mõistaksid selgelt, et nad peavad tegutsema koos temaga kiriku hüvanguks ja ei tohi ilma tema eelneva heakskiiduta teha kogudusi mõjutavaid otsuseid. Et ära hoida patroonide katseid eeskirjast mööda hiilida andis ta 10. detsembril 1629. aastal kirjutatud kirjas kindralkuberner Skyttele juhtnööri tugevdada oma autoriteeti selliselt, et preestrid näeksid, et parem on kuulda võtta teda kui oma patrooni.⁵⁶

Oma 1630. aasta raportis teatas Samson kuningale, et oli ordineerinud 45 uut pastorit ja ametisse nimetanud kolm praosti.⁵⁷ Kindralkuberner Skytte väljendas oma kirjas kuningale selle üle suurt muret, kaevates, et Samson ordineerib mehi, kes ei oska ei läti ega eesti keelt ja olid alustanud keele õppimist üksnes selleks, et saada enesele koguduseõpetaja positsioon. Samuti kurtis ta, et Samson eelistas pastoreid, kes rääkisid saksa keelt. Samson ise ei osanud kohalikke keeli.⁵⁸ Selleks, et kaasa aidata Liivimaa vaimulikkonna ja aadli edasisele haridusteele, asutas kuningas 1632. aastal Tartu ülikooli, kus oli neli teaduskonda: teoloogia, meditsiin, filosoofia ja õigusteadus.

18. veebruaril 1633. aastal teostas kuningas oma eesmärgi, asutades nii ilmikutest kui vaimulikest koosneva *consistorium mixtum*'i. Konsistoriumi koosseisu kuulus kaheksa liiget. Juhatajale tuli ette kanda kõigis asjus ja tal oli voli kutsuda nõupidamisteks ja otsustamisteks kokku konsistoriumi liikmed. Lisaks temale oli konsistoriumi liikmeks kindralsuperintendent. Samuti kuulus sinna kolm liiget vaimulikust seisusest, kolm ilmikut ja sekretär, kes aitas neid konsistoriumi töös ja visitatsioonidel. Juhatajal ja superintendendil oli otsene juurdepääsu kuninga ja kindralkuberner juurde. Konsistorium oli vastutav kõikides asjades, mis puudutasid õpetust, pastoraalset teenimist, lahkhelisid, skismasid, tülisid ja kiriklike tseremooniate korraldamist, samuti ka abieluga seotud asju ja moraaliküsimusi, kõige auväärsemat altarisakramenti, kirikudistsipliini, koole, hospidale jne. Lisaks asutati kolme peamisse Liivimaa linna – Riiga, Tartusse ja Koknesesse – kolm alamkonsistoriumi, kuhu kuulusid praost, kaks vaimulikku ja kaks ilmikliiget.⁵⁹

Rootsi riituste kasutamisest Liivimaal pole juttu sõnakestki. Selle asemel väljendas kuningas soovi, et ülemkonsistoriumi juhtimisel valmistataks ette kõikide teiste Augsburgi usutunnistuse kirikute tavadel põhinev lühike kiriku agenda pastorite abistamiseks nende ametis „sellel paganlikul ja paavstliku sõgeduse pimedal ajal“ ja et

55 *Lündstrom* 1914, 219–221.

56 *Lündstrom* 1914, 228–233.

57 *Lündstrom* 1914, 52.

58 *Duin* 1975, 71–72.

59 *Lündstrom* 1914, 238–252; *Lehtonen* 1931, 32–38.

nii noor kui vana võiksid pidada oma ametit ja jutlustada konsistooriumi poolt heaks kiidetud moel.⁶⁰

Hölbustamaks kuninga määruse täideviimist ja parandamaks kiriku tööd Liivimaal, avaldati Tartus 5. veebruaril 1636. aastal dokument, kus teatati, et nüüdsest jagatakse Liivimaa kirik kuueks administratiivseks piirkonnaks: Riia, Tartu, Pärnu, Narva, Koknese ja Cēsis, kus pidid asuma piirkondlike kohtunike, praosti ja kahe assessori juhitud konsistooriumi kohtud. Need pidid tegelema kõikide asjadega, mis puudutasid kirikuid, koole ja hospidale, pastorite ja teiste kirikutöölise sissetulekut, küsimusi seoses patrooni ja vaimuliku vastasseisust tõusnud erimeelsustega kiriklike tseremooniade osas ja ekskommunikatsiooniga jne.⁶¹

Dokument väljendas suurt muret kiriklike tseremooniade osas. Rootsisis viis praktika mitmekesisus selleni, et üha sagedamini kostus häali, mis nõudsid ranget kinnipidamist 1614. aasta agendast. Kuningas oli sellest niivõrd huvitatud, et uues 1634. aastal kinnitatud riigi konstitutsioonis väljendati selgesõnaliselt, et valitsuse tugevaimaks ja püsivaimaks vundamendiks oli luterliku usu ja teenimise ühtsusele rajanev *unio religiosa*. Nüüdsest peale tähendas rootslaseks olemine luterlaseks olemist ja luterlaseks olemine ortodoksse luterluse tunnustamist ja jumalateenistuste pidamist 1614. aasta agenda järgi. Rootsi konstitutsiooni järgi valitseti ka Liivimaad. Samuti pidi siin kirikus valitsema Augsburgi usutunnistuse puhas õpetus ja kirikul tuli järgida selliseid tseremooniaid nagu Rootsiski. Kuna 1614. aasta agenda oli rootsikeelne, seisis Liivimaa kirik silmitsi teatavate raskustega. Kiriku enda traditsioon toetus Johann Briesmanni Liivimaa „Lühikesele korrale“ 1530. aastast. Ühtlustamise küsimust puudutas 5. veebruaril 1636. aastal Tartus antud konsistooriumi korraldus. Selles tõdeti, et sel ajal kasutati Liivimaal ametlikku agendat, mis pidi koos Rootsi tavadega olema kirikus normiks kõikides asjades. Selle määruse kohaselt tuli kiriku tseremooniad vastavusse viia Rootsi kuningriigi üldise korraga, mille kohaselt reguleeris kiriku praktikat ja tseremooniaid Augsburgi usutunnistuse puhas õpetus, et alal hoida ja tugevdada kiriku ühtsust.⁶²

Järgmine dokument, mis võeti konsistooriumi poolt vastu 12. juulil 1637. aastal Tartus, kinnitas viisi, mismoodi vaimulikke ametisse kutsuda ja vajadusel ametist kõrvaldada. Lisaks määrati ära superintendendi kohustus paika panna see, et praostide ja üksikute pastorite koostöös kasutatakse kõikjal heakskiidu saanud kiriklike tseremooniaid.⁶³ 28. juunil 1638. aastal avaldati ent taas tseremooniaid puudutavad visitatsiooniarтиklid. Sätestati, et koguduste visiteerimisel tuli kindaks teha, kas pastorid järgivad kiriklike tseremooniaid.⁶⁴

Dokumendid sellest perioodist mainivad sageli, et selleks ajaks oli olemas Liivimaa oma agenda. Selle agenda oli koostanud superintendent Samson ja see võeti kasutusele 1632. aastal.⁶⁵ Õieti võis agenda olla kasutusel juba varem, kuna 1631. aasta Riia lauluraamat ei sisalda Briesmanni liturgiat tervenisti, vaid üksnes rahva poolt

60 *Lündstrom* 1914, 243.

61 *Lündstrom* 1914, 255.

62 *Lündstrom* 1914, 257–259.

63 *Lündstrom* 1914, 269–272.

64 *Lündstrom* 1914, 272–278.

65 *Harnack* 1877, 616; *Sammlung der Gesetze* 1821, 1725–1726.

lauldavaid osasid. Kuid pastorid vajasid enamat. Nad vajasid raamatut, mis sisaldaks kõike, mis oli tarvilik jumalateenistuse läbiviimiseks. 26. augustil 1643 teatas Samson kirjas kuninganna **Kristiinale**, et tema agenda ei olnud mingiski mõttes tema eraasi, vaid vajas kuninganna ametlikku heakskiitu, et pastorid tunnistaksid selle autoriteetsust. Tema palve jäi tähelepanuta.⁶⁶

Kuid isegi ilma kuninganna heakskiiduta oli agenda taga ülemkonsistoriumi autoriteet ja pastorid olid kohustatud seda järgima. Sellest agendast ei ole säilinud ühtegi eksemplari. Siiski on selge, et kui Samson oleks vaid üle võtnud Rootsi 1614. aasta agenda korra, siis poleks siin olnud vajadust erilise heakskiidu järele. Järelikult omas endiselt mõjuvõimu Briesmanni traditsioon ja Samsoni agenda polnud lihtsalt koopia Rootsi 1614. aasta riitusest.

Johannes Gezeliuse 1668. aasta kirikukord

17. sajandi keskpaigaks polnud Liivimaal ikka veel ametlikult väljaantud kirikukorda. Terves piirkonnas oli seda vaid Kuramaa 1570. aasta kirikukord. Ametliku korra ettevalmistamine jäi **Johannes Gezelius sen** ülesandeks, kes oli aastatel 1660–1664 Liivimaa kiriku superintendent ja hiljem Åbo (Turu) piiskop. Gezelius tuli Liivimaale Stor-Skedevi kogudusest Wästeråsi piiskopkonnast. Ta oli tugevasti mõjutatud piiskop **Johannes Rudbeckiusest** ja piiskop **Olavus Laureliusest**, kellel olid suurepärased organiseerimis- ja juhtimisoskused.⁶⁷ Ajal, mil Gezelius Liivimaale saabus, olid Rootsi kirikus tõusnud olulised õpetuslikud ja liturgilised vaidlused. Roomameelse kuninganna Kristiina pealekäimisel oli Strängnäsi piiskop **Johannes Matthiae Gothus** valmistanud ette kirikukorra, mis oli suuresti mõjutatud sünkretistlikust saksa teoloogist **Georg Calixtusest** ja mille juures oli kasutatud anglikaani kiriku palveraamatut *Book of Common Prayer* ning Poola-Leedu reformeeritute ja böömi vendade 1637. aasta „Suurt Danzigi agendat“. Piiskop Laurelius oli häälekalt vastu Gothuse korrale, mis oli ilmselgelt kõrvale kaldunud piibellikust ja konfessionaalsest positsioonist. Laurelius ise võttis ette uue kirikukorra visandamise, mida ta tutvustas Wästeråsi piiskopkonnas. Gezelius kasutas seda oma Liivimaa kirikukorras.⁶⁸

Olukord, mille Gezelius 1660. aastal Liivimaale saabudes eest leidis, oli kaootiline. Nagu varem Leedu suurvürstiriigis, olid venelased laastanud siinseidki alasid. Kirikud olid lagunened, ülemkonsistoriumil oli vähe võimu oma otsuste rakendamiseks, sest preestrid arvasid heaks neid lihtsalt ignoreerida, nagu nad iseloomulikult ignoreerisid mistahes superintendendi poolt välja antud direktiivi. Lisaks puhkesid linnades sageli vaidlused rae ja kogudusepreestrite vahel ning ka pastorite endi vahel oli teravaid vaidlusi. Erimeelsusi rae ja superintendendi vahel põhjustas patronaadiõigus kogudusekirikute üle. Gezeliusele oli selge, et preestriameti kandidaatide hariduslikku taset ja olukorda nende määramisel kogudustesse peab parandama. 1662. aasta kevadel

⁶⁶ *Lündstrom* 1914, 283–284.

⁶⁷ *Lehtonen* 1931, 57.

⁶⁸ *Harjunpaa* 1968, 29–31; *Martin E. Carlson* 1944, 304. *Petkūnas* 2007 võib leida täieliku ülevaate 1637. aasta „Suure Danzigi agenda“ kujunemisest ja väljaandmisest.

juhtis ta Liivimaa maapäeva tähelepanu sellele, et Tartu Akadeemia hariduslikku taset tuleb tõsta ja et pastoreid ei tohi ametisse kutsuda ilma vastava ettevalmistuseta. Lisaks peavad pastorid olema kodus rahvakeeles ja parandada tuleb piibli lätikeelset tõlget. Parandamiseks puuduseid olemasolevas kiriku seadusandluses levitas ta 1662. aasta märtsis Rootsi praktikat matkides vastavaid eeskirju.⁶⁹

On selge, et Gezelius muretses vaimulikuameti ja kiriku edendamise pärast Liivimaal. Ta ei arvanud, et Liivimaale sobiks see, kui jõustuks lihtsalt Rootsi praktika. Selle asemel töötas ta hetkeolukorra väljaselgitamisel koos kindral-kuberneriga, et võrrelda Rootsi korda käibivate praktikatega Liivimaal.

1664. aasta juunis otsustas Riia sinod, et seni, kuni superintendent suudab lõpetada kõikehõlmava kirikukorra, tuleb sätestada ajutine kirikukord. Samal aastal määrati Gezelius Åbo piiskopiks. Ta lahkus Liivimaalt oma tööd lõpetamata, kuid veendumusega, et teised jätkavad tema alustatud. Kohtumisel Rootsi riigi kantsleriga 1665. aastal võttis ta jutuks vajaduse Liivimaa kirikukorra järele. Kantsler lubas vaadata, mida annab selles osas ära teha. Kindralkuberner **Bengt Oxenstierna** surve otsustas valitsus, et liivimaalastel peab olema kirikukord, ja 19. detsembril 1665 käskis kuningas piiskop Gezeliusel ja piiskop **Zaharias Klingiusel** Göteborgist see ette valmistada. Gezeliusele sobis ülesanne hästi. Ta oli varunud materjale, millede seas oli Rootsi 1571. aasta kirikukord ja 1659. aasta Laureliuse visand. Veel üheks oluliseks allikaks oli visand, mille oli 1659. aastal koostanud hilisem Strängnäsi piiskop **Erik Gabrielsson Emporagrius**. Lisaks nendele allikatele arvestas Gezelius ka mõnede Saksa kirikukordadega, nagu ka regulatsioonidega, mida kasutati Liivimaal koos Briesmanni 1530. aasta kirikukorra ja Kuramaa 1570. aasta kirikukorraga.⁷⁰

1. novembril 1666. aastal kirjutas Gezelius uuele Liivimaa superintendendile **Georg Preussiusele**, et too annaks projektile hinnangu. Preussius arvas, et liivimaalased ei vaja abi väljastpoolt, ja keeldus varustamast Gezeliust materjalidega, mida too vajas oma töö lõpetamiseks. Preussiuse äraütlemine ei heidutanud Gezeliust. 5. oktoobril 1668. aastal märkis ta avalikus kirjas, et on leidnud Liivimaalt väga vähe materjale, mis aitaksid ette valmistada kirikukorda, et korrastada kogu kirikus kasutatavaid praktikaid, ja seepärast pidi ta arvestama teiste kirikukordadega.⁷¹ Göteborgi piiskop Klingius aitas projektile kaasa, uurides ja hinnates Kuramaa 1570. aasta kirikukorda. 6. oktoobril 1668. aastal esitati Gezeliuse ja Klingiuse aruanded Liivimaa kindral-kubernerile **Claes Tottile**.⁷²

Gezeliuse 1668. aasta kirikukord koosnes neljast raamatust. Esimesed kaks raamatut on täielikult säilinud, kolmas on katkendlik ja neljandast on alles üksnes visand. Esimene raamat käsitleb kristlikku õpetust ja selle avaldumist jutlustes, katehheesis, lauludes, palvetes ja kiriklikes tseremooniates. Samuti on käsitletud püha ristimist, naiste õnnistamist, nii avalikku kui erapihti, armulauaks valmistumist, armulaua pühitsemist, kirikudistsipliini ja võtmete meeleva, abielu, kihlust, lahutust, haigete ja vangisoliijate külastamist ja kristlikku matust. Teine raamat käsitleb pastoriametit, pastorite ja kaplanite ametisse seadmist, superintendendi ja praosti ametisse valimist,

⁶⁹ Lehtonen 1931, 61–63, 69.

⁷⁰ Lehtonen 1931, 71–75.

⁷¹ Lehtonen 1931, 75–77.

⁷² Lehtonen 1931, 77–78.

töötajaid ja ametnikke puudutavat, teenimist katku ja sõja ajal ning eeskirju, mis puudutavad konsistooriumit, sinodit, visiteerimist ja kiriku vara.⁷³

Kolmas raamat on meile kättesaadav vaid osaliselt. See käsitleb superintendendi, praostide, pastorite ja teiste teenijate tööd ja nende leskede eest hoolitsemist. Selles on juhised kirikuhoonete korrashoiuks ja kirikute pühitsemiseks, juhised patroonidele nende kohustustest ja juhised kantslite, altarite, pühakujude, altariseinade, missarüüde, altaritekstiilide, küünalde, küünlajalgade, karikate, veini- ja veekannude, ristimis-anumate ja liivakellade kohta. Märgitakse, et pühapildid ja -kujud aitavad lihtrahval õppida piiblilugusid, kuid tegemist ei tohi olla ebajumalakummardamisega. Selles on juhised laulatuste, ristimiste ja teiste talituste ülesmärkimise ja ka annetuste kohta. Seal on veel juhiseid kirikuteenritele (*kirchendener*) ning loetletakse teiste kirikuteenijate tööd ja kohustused. Järgnevad peatükid käsitlevad koole, kirjandust, haiglate ja vaestemajade ülalpidamist ning seda, kuidas tuleb käituda kerjuste, poolakate, venelaste, lauljate, koos karude ja ahvidega rändavate näitlejate, türklaste ja mustlastega. Samuti käsitletakse muid pastorite kohustusi ja nende vajadusi, kelle kodud või kirikud on tules hävinud.⁷⁴

Agenda neljandast raamatust on meil ainult peatükkide pealkirjad. Raamatus käsitletakse ristimist, hädaristimist, missat, abielu, naiste õnnistamist, prostituutide, abielurikkujate (kodu lõhkujate) ja teiste suurte patustajate kohtlemist koguduses, haigete külastamist, vangide ja vangistust ootavate külastamist, matust ja süüdimõistetu matust.⁷⁵

Piiskop Gezelius teatas, et jumalateenistusi tuleb pühitseda tõsiselt ja korrakohaselt vastavalt vanadele tavadele, sest Jumala sõna jutlustamise ja sakramentide õige talitamise läbi koos palve ja tänuandmisega ehitatakse üles ja kinnitatakse tõeline Jumala tundmine ja päästev usk.

Jumala kogudus tuleb kokku pühapäeviti. Kolme suurt püha – jõulusid, ülestõusmispühasid ja nelipühasid – pühitsetakse kolme erilise jumalateenistusega kolmel päeval. Nende pühade neljas päev peaks Rootsi kuningriigis samuti olema püha ja oleks hea, kui sellel päeval hoidutakse suuremast tööst ja mõtiskletakse Jumala vägevate tegude üle. Teised pühad aastas on uusaastapäev, Kristuse ilmumispüha, küünlapäev, Issanda kuulutamispüha, Kristuse taevaminemispüha, Ristija Johannese sündimispüha, Neitsi Maarja külaskäigu püha ja peaingel Miikaeli püha. Neid tuleb pühitseda muusika ja vastavate lauludega. Apostlite pühasid ja kõigi pühakute mälestuspäeva tuleb kõikjal pühitseda töö kõrvalejätmise ja kirikusse minemisega. Samuti märgiti ära kuninga poolt väljakuulutatud üldine tänapüha, paastupäevad ja patukahetsuspäevad. Pastorid peavad andma lihtrahvale head eeskujuga ja jälgima, et neid päevi peetakse au sees.⁷⁶

Tseremooniad on *adiaphora*, kuid nad pole tähtsusetud. Jumala kogudus on need vastu võtnud kristlikus vabaduses ja nende kergekäelise kõrvaleheitmisega või muutmisega haavatakse lihtrahvast. Seal, kus muudatused on vajalikud, ei tohi neid

⁷³ Lehtonen 1931, 351–352.

⁷⁴ Lehtonen 1931, 325–327.

⁷⁵ Lehtonen 1931, 327–328.

⁷⁶ Lehtonen 1931, 92–93.

teha meelevaldselt, vaid üldise nõusoleku alusel üldkogu poolt. Kokkulepitud traditsioonilisi tavasid ei tohi muuta.

Vaatamata sellele, et agenda on kadunud, on säilinud Gezeliuse kirjeldus heaskiidetud tseremooniast. Peajumalateenistus algab hommikulaulu ja patutunnistusega, järgneb *Kyrie* ja *Gloria in Excelsis Deo* või laul „*Allein Gott in der Höh sei Ehr*“ („Au, kiitus olgu igavest“), päevapalve, epistel, graduaallaul, evangeelium, usutunnistus ja valitud laulud. Jutlus algab lühikese ettevalmistuse ja teksti lugemisega, järgneb teksti seletamine ja selgitus, mis kasu toob see kogudusele, ning palve. Jutlusele järgneb armulaud, mis lõpeb õnnistamisega altari juurest. Gezelius märgib, et külma ilmaga, kateheesi perioodil, matustel, laulatustel ja muudel erilistel asjaoludel võivad osutada vajalikuks mõned muudatused, kuid kunagi ei tohi muuta jumalateenistuse aega. Pastor ei pea kandma missarüüd, kui ei ole armulaualisi, kuid suurtel pühadel tuleb alati pidada armulauaga jumalateenistus. Pärast jutlust võib öelda olulised teated pühade, tänujumalateenistuste ja patukahetsuspäevade kohta. Muud teated võib välja panna, neid ei pruugi lugeda. Kasuaaltalitused tuleb läbi viia agendas leiduvate kordade järgi.⁷⁷

Gezeliuse töö on väga konservatiivne. Mõningates punktides see suurendab ja teistes muudab olemasoleva Liivimaa kirikukorra sätteid, et viia need kooskõlla Rootsi tavadega. Antakse täpseid juhiseid püha õhtusöömaaja pühitsemise ja jagamise, haigete armulaua ja hädaolukorras – näiteks sõja ja katku ajal – jagatava armulaua kohta. Rõhutatatakse, et mitte mingil tingimusel ei tohi ilmik jagada sakramenti ja pastor ei tohi armulauda jagada enesele, juhul kui ta võib seda saada teiselt pastorilt või kui enesele armulaua jagamine pole koguduses kehtestatud. Tavapäraselt tuleb armulauda pühitseda kirikus.

Gezelius annab meile täpse pildi sellest, mismoodi pühitseti ja jagati armulaua-sakramenti Liivimaa kirikus 17. sajandi keskel, mil teoloogia, vagadus ja välised tavad järgisid ortodoksse luterliku teoloogia ajastu poolt seatud mustrit, ning enne pietismi ja ratsionalismi ajal aset leidnud laastamist.

1668. aasta sügisel esitlesid kindralsuperintendent Preussius ja kiriku juhtivad teoloogid seda kirikukorda Liivimaa kindralkubernerile. Kuberner oli sellest päris vaimustatud ja soovitas koguni, et see võiks olla kasulik ka Eestimaale. Superintendent Preussiust ja tema toetajaid jättis see kord külmaks. Gezelius ei olnud Liivimaa sakslane, vaid rootslane, kes oli viibinud kuninga läkitusel neli aastat Liivimaal. Tema loodud kirikukord oli koostatud Soomes, mitte Liivimaal, ja sellel puudus Liivimaa kirikuelu hõng. Nende tagasihoidlikkuse suurim põhjus Gezeliuse töö tunnustamisel oli vahest tõsiasi, et ta juurutas selliseid tavasid nagu ammust ajast Liivimaal kõrvale jäetud apostlite mälestuspäevade pidamine ja avalik piht, mida polnud siin kunagi varem kasutatud. Nende vastuseisust piisas, et ära hoida selle kirikukorra seadustamine.⁷⁸

Ilma jäetud Gezeliuse korra regulatiivsetest sätetest, jätkasid vaimulikud ja aadel tööd ebapiisavate juhiste järgi, mis leidsid varasemates ametlikes dokumentides või mida iganes superintendent ja konsistoorium uue Rootsi kirikukorra kehtestamise

⁷⁷ Lehtonen 1931, 120–122.

⁷⁸ Lehtonen 1931, 335–336.

ootuses aeg-ajalt otsustasid. Uue kirikukorra jõustudes ei olnuks superintendendi ja konsistoriumi arvamusel enam suurt tähtsust.

Liturgilised vormid 17. sajandi viimasel kümnendil

Jääb küsimus, mil määral säilis 17. sajandil Liivimaa kirikus Briesmanni traditsioon. Kuna Samsoni ja Gezeliuse agendad pole meile kättesaadavad, on ainukesed kasutada olevad allikad selle aja Liivimaa lauluraamatud. Need näitavad, millises ulatuses jätkus Briesmanni korra kasutamine. Tema kirikukorra algupärane väljaanne ilmus 1530. aastal koos lauluraamatuga. Hiljem publitseeriti seda mitmeid kordi ja suurendati lauluraamatu osa. Viimasest väljaandest, mis ilmus 1615. aastal, leiame Briesmanni liturgia veidi muudetult võrreldes 1530. aasta väljaandega.

1631. aastal välja antud uus saksa lauluraamat näitab mõningast eemaldumist Briesmanni traditsioonist. See trükiti Gustav Adolphi kuninglikul eestkostel. Ilmselt oli lauluraamat mõeldud kirikupinki, mitte altarisse. See on seatud vastavusse katekismuse peamiste osadega. *Missa fidelium*'i ordinaariumi leiab altarisakramendi osast. Sellest leiame armulauakorra rahva poolt öeldavad osad: prefatsioon, *Sanctus* ja *Benedictus qui venit*, Meie Isa, *Agnus Dei*, evangeelne absolutsioon (*Pax Domini*), sakramendi jagamine ning laulud „*Jesus Christus, unser Heiland*“ ja „*Gott sei gelobet und gebenedeiet*“. Pärast armulauda lõpetab preester missa tervitusega ja ühega neljast palvest ning laulab seejärel lühendatult Aaroni õnnistamissõnad, millele rahvas vastab „Issand tõstku oma pale meie üle ja andku meile rahu“. Juhised *Missa catechumenorum*'i jaoks on osadeks jaotatud ja pandud kirikuaastale vastava proopriumi hulka, nõnda nagu toimetajad on heaks arvanud. Matutinumid ja vesperid puuduvad, kuid püha- ja argipäeva psalmid on enamuses nagu Briesmannil, kuigi mõningate lisandustega. Ilmselt tunti, et vaid pastorid vajasid jumalateenistuste täielikku korda.⁷⁹

1631. aastal anti sama asi välja lätikeelsena pealkirja all „*Lettische Geistliche Lieder vnd Psalmen Collecten vnd Gebete so das gantze Jahr durch in Christlicher versammlung zu Hause vnd in der Kirchen gebraucht werden, etc.*“ („Läti vaimulikud laulud ja psalmid, kollektad ja palved aastaringseks kasutamiseks kristlikul kokkutulemisel kodus ja kirikus. Uuesti ülevaadatud, parandatud ja täiendatud Georg Manceliuse poolt“). Nii *Missa catechumenorum* kui *Missa fidelium* on sisult peaaegu identsed saksakeelse korraga.⁸⁰

1631. aasta lauluraamatut anti korduvalt välja. 1660. aastal asendati see uue lauluraamatuga, mille pealkiri oli „*Vollständiges Rigisches Gesangbuch, etc.*“ („Täielik Riia lauluraamat jne“). Järgiti 1631. aasta väljaande eeskujul.⁸¹ 1664. aastal ilmus pealkirja all „*Neu Vermehrtes Rigisches Gesangbuch*“ („Uus parandatud Riia lauluraamat“) **Johannes Breveri** toimetatud Riia lauluraamatu uus väljaanne. *Missa*

⁷⁹ *Rigisches Gesangbuch* 1640, 81–89.

⁸⁰ *Lettische Geistliche Lieder vnd Psalmen* 1631, 91–105.

⁸¹ *Vollständiges Rigisches Gesangbuch* 1660, 178–190.

fideliium'i vorm ja struktuur on jäetud samaks. *Missa catechumenorum* on täiendatud kujul kirikuaastale vastava proopriumi all.⁸² Kordustrukkk ilmus 1670. aastal.⁸³ 1695. ja 1700. aasta väljaanded on samuti 1664. aasta väljaande kordustrukkid, kuid tõenäoliselt pietismi levimise ja vähese armulauast osavõtu tõttu on peale „Jeesus Kristus, meie kallis Päästja“ ära jäetud kõik armulaua laulud. Siiski asetatakse **Johann Francki** laul „*Schmücke dich, o liebe Seele*“ („Minu süda, rõõmustele“) enne prefatsiooni, mis osutab sellele, et inimest peaksid armulauale tulema rõõmsa meelega, millist suhtumist kindlasti ei jaganud pietistid.⁸⁴

Teine Liivimaa kiriku jaoks küllaltki unikaalne lätikeelne lauluraamat anti välja 1685. aastal Riias pealkirja all „*Lettische Geistliche Lieder Und Psalmen, Collecten und Gebäte, etc.*“ („Läti vaimulikud laulud ja psalmid, kollektad ja palved aastaringseks kasutuseks kristlikul kokkutulemisel kodus ja kirikus. Koostatud superintendendi, teoloogia litsentsiaadi, endise Kuramaa hertsogi õuejutlustaja Georg Manceliuse poolt. Kirja pandud läti keeles. Nüüd uuesti välja antud ja täiendatud ilusate rütmiliste lauludega Christopher Füreckeri ja teiste ustavate hingekarjaste poolt“). See järgis **Georg Manceliuse** 1631. aasta raamatu vormi ja sisu, kuid siin seisis vanade laulude versioonid kõrvuti **Cristopher Füreckeri**, **Gerhard Remlingi** ja teiste läti keele huviliste uuemate tõlgetega. Iga pastor võis nüüd otsustada, kas jääda vana juurde või minna edasi uuega. Eeskirjad armulaua pühitsemise kohta järgisid 1631. aasta väljaannet.⁸⁵

Pietism levis kiiresti ja selleks, et seda arvesse võtta, ilmus 1689. aastal taas parandatud saksakeelne lauluraamat „*Neu Vermehrtes Rigisches Gesangbuch, etc.*“ Jumalateenistuse ordinaariumi ega proopriumi sellest ei leia. See oli mõeldud kasutamiseks peamiselt igapäevaste palvuste ja armulaua ettevalmistuse jaoks. Pietismi levides andsid Briesmanni traditsioon ja selle tuletised teed mitteliturgilistele palvekoosolekutele ja vagale kristlikule südameusule.

Lisaks andis kuningas 18. sajandi alguses välja korralduse, et Briesmanni traditsioon tuleb asendada Rootsi riitusega. Ta oli huvitatud sellest, et tema valitsusalas oleks kasutusel üks jumalateenistuse vorm ja kord. 1713. aastal Leipzигis väljaantud „*Neu Vermehrtes Rigisches Gesangbuch*“ ei sisalda liturgiat üldse. Selle asemel on seal vagad palved, mis on võetud keskaja kõige populaarsema harduskirjaniku **Kempise Thomase** kirjutistest. Pietistlikule liikumisele oli iseloomulik, et see tõi luterluse väga suurel määral keskaja vagadusele omaseid teemasid, mis polnud peale reformatsiooni kunagi täielikult kadunud, kuid mida eriti ka ei tähtsustatud. Kahtlemata oli lisafaktoriks Rootsi jumalateenistuse korra kasutuselevõtt, mis algas 18. sajandi esimesel kümnendil. Nüüdsest Briesmann kaob. Kirik ei kasutanud enam tema korda ja pietistidele ei meeldinud tema või ükskõik kelle „katoliiklikud“ kombed.⁸⁶

82 *Neu Vermehrtes Rigisches Gesangbuch* 1664, 174–184.

83 *Neu Vollständiges Rigisches Gesangbuch* 1670, 209–221.

84 *Neu Vollständiges Rigisches Gesangbuch* 1695, 421–423; *Neu Vermehrtes Rigisches Gesangbuch* 1700, 421–423.

85 *Lettische Geistliche Lieder Und Psalmen* 1685, 151–164.

86 Ma pole ära märkinud igat sellel perioodil välja antud lauluraamatut, neid anti välja palju. Minu eesmärk on olnud pigem näidata, kuidas Briesmanni liturgiline traditsioon Liivimaalt hilisematel aastatel kadus. Cf. *Berkholz* 1878.

Rootsi 1686. aasta kirikukord ja selle rakendamine Liivimaal

Liturgilised ja teoloogilised vaidlused Rootsi kirikus tegid 1686. aastal vajalikuks uue kirikukorra ettevalmistamise. See trükiti 1687. aastal rootsi- ja saksakeelsena. Saksakeelne väljaanne ilmus pealkirja all „*Kirchen-Gesetz und Ordnung, So der Großmächtigste König und Herr Carl, der Eilffte, der Schwede, Gothen und Wenden König, etc.*“ („Kirikuseadus ja kord, nagu see on määratud 1686. aastal rootslaste, gootide ja sorbide kõikvõimsa kuninga ja isanda Karl XI poolt ja trükkimiseks seatud ja välja antud 1687. aastal vastavate määrustega, tõlgitud saksa keelde Tema Kuningliku Majesteedi armulisel käsul“).

Eessõnas meenutab kuningas Rootsi reformatsiooni ajalugu ja loetleb 17. sajandi õpetuslikke otsuseid, mis tegid vajalikuks uue riituse väljaandmise. Kaksikümmend kaheksa peatükki sisaldavad eeskirju kasuaaltalituste, püha õhtusöömaja pühitsemise ja teiste liturgiliste toimingute kohta ning juhiseid laulmise, pühade ja muude eriliste juhtumite tarvis. Samuti käsitletakse seal kirikukorda, pastoriametit, preestrite ordineerimist, piiskoppide valimist ja pühitsemist, korrakohaselt kutsutud pastorite ametisseadmist, piiskoppide, superintendentide, praostide, pastorite, kaplanite ja teiste vaimulike kohustusi, preestrite sinodit, kiriku vara ja uute kirikute ja haiglate pühitsemist.

Kirikukord kirjeldab üksikasjalikult, milliseid jumalateenistusi tuleb kirikus pidada ja millal tuleb neid pidada, nagu ka spetsiifilisi juhiseid altarisakramendi pühitsemise ja jagamise kohta. Maapiirkondades, kus on ainult üks jumalateenistus, tuleb seda pidada kell kaheksa hommikul. Stockholmis ja teistes suuremates linnades tuleb varane jumalateenistus pidada algusega kell kuus hommikul, nõnda et peajumalateenistus saab alata peale kellade helistamist kell seitse või kaheksa hommikul. Varane jumalateenistus algab hommikulauluga ja *Te Deum laudamus*'ga, jutluse aluseks peab olema lõik katekismusest. Jumalateenistus lõpeb palve ja õnnistamisega, välja arvatud juhul, kui järgneb armulaud. Peajumalateenistus algab üldise patutunnistusega. Pärast epistli ja evangeeliumi peale peetud jutlust tuleb kantslist teada anda eestpalved, kirikuvanded või abielud ning muud vajalikud teated.⁸⁷

Vesper laulu, palve, jutluse ja õnnistamisega algab pärast kella ühest kellalöömist. Laupäeviti ja suurtele pühadele eelnevatel päevadel peab jumalateenistusel olema laul ja jutlus epistli peale koos ühe patukahetsuspsalmi lugemise, patutunnistuse ja absolutsiooniga. Teenistuse lõpetab palve altari ees ja õnnistamine. Korraldusi on tehtud ka nädalasiseste jumalateenistuste tarvis.⁸⁸

Sakramenti tuleb pakkuda nii sagedasti, kui armulaualised seda soovivad. Suures koguduses peab see olema vähemalt igal esimesel ja kolmandal pühapäeval ja päris kindlasti igal suurel pühäl ja palvapäeval. Kui tarvis, seab kirikuteener või mõni teine

⁸⁷ *Kirchen-Gesetz und Ordnung 1686*, 11–13.

⁸⁸ *Kirchen-Gesetz und Ordnung 1686*, 14.

kirikuteenija enne armulauda valmis hostiad ja veini. Need peavad olema asetatud altarile enne armulaua seadmissõnu ja Meie Isa palvet. Altarist peab pastor paluma inimestel tulla Issanda lauale vääriliselt valmistununa, tunnistades oma patte, hoides õiget usku, austades oma abielu, harjutades alandlikkust ja kainust ning mitte raisates oma aega vääritutele läbikäimistele, tantsule ja kaardimängule sabati ajal, vaid pühendudes mõtisklusele ja püha päeva pühitsemisele.⁸⁹

Jutluse järel läheb pastor altarisse, kandes kaasulat, ja laulab armulaua seadmissõnad. Ta peab olema ettevaatlik, et hostia maha ei kukuks ega vein maha loksuks. Kui tal käed värisevad, siis peab olema teine preester, kes sakramenti jagab. Kui veini ja leiba ei ole piisavalt, siis peab pastor neid juurde pühitsema, öeldes vaikselt elementide üle Kristuse sõnad. Eeldatakse, et inimesed pihivad ja võtavad sakramenti vastu elukohajärgses koguduses. Inimestele peab seletama, et keegi ei saa sakramendist osa väljaspool kirikut, kui ta just haige ei ole või kui pole tegemist muud laadi hädavajadusega.⁹⁰

1686. aasta kirikukord kehtis kiriku konstitutsioonina mitte ainult Rootsis ja Soomes, vaid kõikides Rootsi võimu all olevates provintsid. Oma kirjas 2. juunil 1690. aastal palus kuningas **Karl XI** Liivimaa kindralkuberneril **Jacob Johann Hastferil** viia Liivimaa kirik vastavusse selle sätetega. Niisiis oli küsimus esitatud enne 1690. aasta maapäeva kokkutulemist Tartus. Maapäeval tõusis palju küsimusi selle kohta, kuidas need ilmselgelt Rootsi oludest lähtuvalt formuleeritud eeskirjad mõjutavad Liivimaa kirikut.⁹¹

Kõneldes Tema Kuningliku Kõrguse volitusel käsitles Liivimaa kindralkuberner Hastfer neid küsimusi dokumendis, mis avaldati Liivimaa ülemkonsistoriumi poolt 17. juulil 1690. aastal.⁹² Mõned olid küsinud, kas Liivimaa ei võiks jääda oma sõltumatu jumalateenistuse korra juurde. 30. juunil 1691 avaldatud kuninglikus dekreedis teatati, et Liivimaal ei saa olema omaette kombestikku. Rootsi kiriku tseremooniad peavad olema kõikjal ühesugused. Samuti kerkisid üles küsimused selliste jumalateenistuste kasutuselevõtu kohta, mida Liivimaal ei tarvitatud alates reformatsioonist. Kuningas otsustas, et apostlite mälestuspäevi ei pea taas tähistama hakkama, kuna need on ohtlikult seotud ebajumalakummardamise kommetega. Samuti tõstasid küsimused, kas jumalateenistuste ajakava ei ole äärmiselt koormav nendes kohtades, kus pole piisavalt pastoreid, et seda koormat kanda. Kuningas otsustas, et kirikud peavad jätkama nõnda, nagu seda on tehtud reformatsioonist alates.⁹³

Ka nõuti juhiseid palvusteks, manitsusteks ja nendeks otstarveteks, mida ei leidunud Liivimaa käsiraamatutes. Leevendamaks veidikenegi seda vajadust, avaldati 1692. aastal Riias brošüür pealkirjaga „*Ihr. Königl. Majest. Kirchen-ebet, mit der Ordentlichen Beichten bey dem Anfang des Gottes-Dienstes, nach dem letzten Druck in Stockholm*“ („Kirikupalve ja jumalateenistuse alguses kasutatav üldine patutunnistus vastavalt viimasele trükile Stockholmis“). Brošüür pidi olema kasutuses igas koguduses. See sisaldas pühapäeviti ja pühadel pärast jutlust ja samuti peale igat

89 *Kirchen-Gesetz und Ordnung 1686*, 47–51.

90 *Kirchen-Gesetz und Ordnung 1686*, 52–54.

91 *Duin 1975*, 93.

92 *Sammlung der Gesetze 1821*, 1631.

93 *Sammlung der Gesetze 1821*, 1632–1640.

palveteenistust loetavat kirikupalvet ning jumalateenistuse alguses olevat üldist patutunnistust. Sellest ajast peale pidid liivimaalased alustama igat missat lühikese manitsusega ja küllaltki paljusõnalise patutunnistuspälvaga, mis oli ilma absolutsioonita. Sellela ei tohtinud püha õhtusöömaega pühitseda. Epistlile ja evangeeliumile pidi enne usutunnistust järgnema saksakeelse *Te Deum*'i laulmine. Kõigil tuli põlvitada armulaua seadmissõnade ja Meie Isa ajal. Armulaual tuli kahetseva südamega käia vähemalt kolm või neli korda aastas ja neid, kes nõnda ei teinud, karistati. Samuti karistati vanemaid, kes ei toonud oma lapsi õigeaegselt ristimisele.⁹⁴ Sellise brošüüri väljaandmise vajalikkusele viitab asjaolu, et Liivimaal polnud kuni 1692. aastani saadaval ega kasutatud sellist vormi.

Liivimaa kirik oli tõusmas väga kindlalt Stockholmi huviorbiiti. Kiriku kohapealsesse pärandisse tuli nüüd suhtuda lihtsalt kui väljendusvormi, mis peab teed andma jumalateenistuse ühtsustamisele ülejäänud Rootsiaga.

1693. aasta Rootsi agenda ja selle kasutamine Liivimaal

1690-ndate aastate alguses ei olnud veel ilmunud uut kiriku agendat või käsiraamatut, mis oleks arvestanud 1686. aasta kirikukorra sätetega. Sellise raamatu järele ei olnud vajadus mitte üksnes Liivimaal. Ka Rootsis polnud uut ametlikku käsiraamatut alates 1614. aastast. See vajadus leidis lahenduse 1693. aastal uue käsiraamatu väljaandmisega Uppsalas pealkirja all „*Handbok, ther vti är författat, huruledes gudztiennsten, med chriselige ceremonier och kyrckioseder, vti våra swenska församlingar skal blifwa hållen och förhandlad, etc.*“ („Käsiraamat, millesse on kogutud jumalateenistuse vorm koos kristlike tseremooniatega ja meie Rootsi kogudustes järgitud ja täidetud kiriklike tavadega. Parandatud ja täiendatud Stockholmis 1599. aastal, läbi vaadatud 1608. aastal ja nüüd 1693. aastal korrastatud vastavalt uuele kirikukorrale“).

Käsiraamat koosneb kümnest peatükist, sisaldades ristimist, hädaristimist, juutide, türklaste, muhameedlaste ja paganate ristimist, pühapäeviti peetavat tavalist jumalateenistust, suuri kiriklike pühasid, üldisi palvusi ja tänujumalateenistusi, samuti pühakute mälestuspäevi, kihlust ja abielu, naiste õnnistamist pärast mahasaamist, haige ja avalikult patustanute teenimist, matust, süüdimõistetute teenimist, litaaniat ja teisi erinevaid palveid.

Nüüd saab Liivimaa missa selgelt Rootsi värvingu. Uus jumalateenistus algab ettevalmistava osaga, mis sisaldab sobivat laulu või *Te Deum laudamus*'t ja võib-olla ka salmi Püha Vaimu kutsumisega. Sellele järgneb kantsliteenistus, mis algab hommikupalve, Meie Isa palve ja jutlusega ning lõpeb katekismuse osaga ja palvega. Pärast jutlust palvetab pastor kollektapalve, paludes Jumala armu ja Püha Vaimu õnnistust, et inimeste osalemine jumalateenistusel vilja kannaks.⁹⁵

⁹⁴ *Kirchen-Gebet* 1692, [1–6].

⁹⁵ *Hand-Buch* 1708, 37–39.

Missae catechumenorum algab manitsuse ja ühise patutunnistusega. Sellele järgneb palvevormi pandud armukuulutus. Seejärel tuleb kolmekordne *Kyrie*, pärast mida retsiteerib preester *Gloria in Excelsis Deo* ja kogudus ühineb temaga sõnade juures „ja rahu maa peal...“ või laulab „*Allein Gott in der Hoh sei Ehr*“. Pärast tavapäraselt tervitust loetakse või lauldakse päevapalve ja epistel. Sellele järgneb kirikuaasta ajale kohane laul, ja kui pühitsetakse armulauda, siis püha evangeeliumi laulmine. Pärast seda tunnistab kogudus Lutheri ümbersõnastatud Nikaia usutunnistust „Meie usume ühteainsasse Jumalasse“. Suurtel pühadel kasutatakse Nikaia usutunnistust ennast.

Siis järgneb kantsliteenistus. Ajal, mil preester läheb kantslisse, laulab kogudus „*Komm, Heiliger Geist, Herre Gott*“ või „*Nun bitten wir den Heiligen Geist*“ või sobiliku laulusalmi vastavalt kirikuaasta ajale. Pärast jutlust loevad pastor ja kogudus koos üldise patutunnistuse. Seejärel manitseb pastor rahvast palvele ja tänuandmisele. Võib kasutada litaaniat või ühte erinevatest palvevormidest. Üldisele palvele järgnevad eestpalved haigete eest ja tänupalved nende eest, kes on haigusest paranenud, samuti tänupalved nende eest, kes on surnud, ning abielu mahakuulutamise. Siis palub pastor armulaualiste eest, millele järgneb Meie Isa palve. Kantsliteenistus lõppeb laulu või salmiga.⁹⁶

Missae fidelium algab armulaua prefatsiooni laulmisega preestri poolt, sisaldades armulaua seadmissõnu ühes *Vere dignum*’iga. Pärast pühitsemist lauldakse *Sanctus* ja *Benedictus qui venit* ning preester laulab Meie Isa palve. Seejärel pöördub ta rahva poole ja manitseb neid, et sakramendi vastuvõtmiseks ennast siiralt ja läbimõeldult ette valmistataks ja silmas peetaks, milleks Kristus on armulaua seadnud. Pärast manitsust õnnistab ta kogudust *Pax Domini*’ga – evangeelse absoluutsiooniga –, millele kogudus vastab: „Ja sinu vaimuga“. Seejärel jagab ta sakramenti, öeldes: „Meie Issanda Jeesuse Kristuse ihu [veri] hoidku sinu ihu ja hinge igaveseks eluks.“ Armulaua jagamise ajal laulab koor ja kogudus *Agnus Dei* ja „*O Lamm Gottes, Unschuldig*“ („Oh süütu Tall, oh Jeesus“) või „*Jesus Christus, unser Heiland*“. Pärast armulaua jagamist ütleb preester taas tervituse ja palvetab ühe neljast armulauajärgsest palvest. Seejärel pöördub ta rahva poole, lausudes tervituse, *Benedicamus*’e ja Aaroni õnnistussõnad, mis lõpevad sõnadega „Isa ja Poja ja Püha Vaimu nimel. Aamen.“ Jumalateenistuse lõpetab laulusalm kuningale ja kõikidele võimukandjatele.⁹⁷

Juhised ütlevad, et kui armulauale tulijaid pole, siis järgneb jutlusele laul ja õnnistamine. Vesper algab psalmiga, millele järgneb päeva kirjakoht ja laul, mis kutsub Püha Vaimu õnnistama Jumala sõna lugemist. Jutluse aluseks olev kirjakoht on päeva epistel, suurtel pühadel evangeelium. Paastuajal on jutlus Kristuse kannatusest. Jutlus lõpeb palvega, millele järgneb lühike palve ja õhtupalve. Siis tuleb Meie Isa palve. Pärast jutlust lauldakse õhtupsalm, millele järgneb palve ja õnnistamine altarist.⁹⁸

Armulauateenistus säilitab traditsioonilise ülesehituse. Samas avaldub selles ajastu teoloogiliste trendide mõju – kirikupalve on küllaltki pikk. Teine tähelepanuväärne tunnusjoon on *verba* [seadmissõnade] ühendamine prefatsioonipalvega *Vere dignum* enne *Sanctus*’t, mitte aga pärast seda. Ülemineku armulaua jagamisele katkestab

96 *Hand-Buch* 1708, 39–72.

97 *Hand-Buch* 1708, 70–91.

98 *Hand-Buch* 1708, 92–93.

manitsus, mis tuleb kohe enne *Pax Domini*'t ja täidab mingit laadi üldise absoluutsiooni osa. Nagu varasemates Rootsi agendades, järgneb *Kyrie* patutunnistusele ja armukuulutusele ning on sellest sõltumatu. Puudub traditsiooniline introitus, millega ajalooliselt missa algas. Mainitakse ristimislepingut – ristitu ja Jumala vahelist suhet puudutavat mõistet, mis näib Põhjamaades olevat üldine ja mis nihutab sakramendi tähtsuse annilt (*Gabe*) ülesandele (*Aufgabe*), säilitamata nende vahelist habrast tasakaalu.

Kohalikesse keeltesse tõlgitud liturgia sai Liivimaal ja Eestimaal standardseks liturgiaks ja jäi kasutusse kuni 19. sajandi alguseni. Rootsikeelne väljaanne trükiti uuesti 1772. aastal Stockholmis, nii et see võis järgnevatel aastakümnetel edasi teenida uusi ustavate kristlaste põlvkondi. Selle pealkiri oli „*Hand-bok. Ther uti är författadt, hurulees gudstjensten, med christelige ceremonier och kyrkoseder, uti våra swenska församlingar skal blifwa hållen och förhandlad, etc.*“

1693. aasta agendat ei tervitatud Liivimaal rõõmuhüetega. Vaimulikud ja kogudused polnud varmad seda vastu võtma. Uue agenda küsimus jäi kümnekonnaks aastaks ebaselgeks. 1696. aasta Liivimaa maapäev otsustas selle kasutamist esialgu lubada, kuid ainult mõneks ajaks.⁹⁹ 1699. aastal anti välja agenda eestikeelne tõlge ja eestikeelsetes kogudustes levis uue korra kasutamine. Raamat trükiti Tallinnas ja kandis pealkirja „Kässi-Ramat Kumma sisse on kokkopantut Kuida Jummalatenistust Christlikko Kombede nink Kirko-wiside ka meie Ma Koggoduste sees peap peetama nink tehtama.“

Veel polnud saadaval saksakeelset tõlget – olukord, mis häiris saksa keelt kõnelevaid luterlasi väga vähe. Nad jätkasid vana korra kasutamist.

1707. aastal sai kuningas **Karl XII**-l sellest küllalt. 19. septembril 1707. aastal kõikidele superintendentidele ja konsistoriumitele saadetud dekreedis teatas ta, et agenda tuleb tõlkida saksa ja läti keelde ning see tuleb kirikutes kohe tarvitusele võtta.¹⁰⁰

Oli selge, et kuningas ei oota kauem. Liivimaa kirikule saabus aeg kõrvale heita oma kalliks peetud traditsioon ja pidada jumalateenistust nii nagu rootslased. 1693. aasta Rootsi agenda saksakeelne tõlge trükiti 1708. aastal Riias pealkirjaga „*Hand-Buch, Worinnen verfasst ist, welcher gestalt Der Gottes-Dienst mit Christlichen Ceremonien und Kirchen-Gebrauchen, etc.*“ („Käsiraamat, millesse on kogutud jumalateenistuse vorm koos kristlike tseremooniatega ja kiriklike tavadega, millest peavad kinni ja mida täidavad meie rootsi kogudused. Parandatud ja täiendatud Stockholmis 1599. aastal, üle vaadatud 1608. aastal ja nüüd 1693. aastal korrastatud vastavalt uuele kirikukorrale. Tõlgitud rootsi keelest saksa keelde 1708. aastal“).

24. oktoobril 1708. aastal Pärnus esitletud korra eessõnas avaldas Liivimaa kindral-superintendent **Gabriel Skragge** rahulolu, et kirikul saab olema eesti-, saksa- ja läti keelne agenda, mis koos Jumala teenimiseks kasutatavate kiriku tavade ja tseremooniatega tagab religiooni, usu, jumalateenistuse ja teenimise õigsuse – nüüd on

⁹⁹ *Harnack* 1877, 616.

¹⁰⁰ *Hand-Buch* 1708, [Extract aus Ihro Königl. Majest. gnädigsten Brieffe an das Königl. Consistorium in Pernau].

liivimaalaste seas üks Issand, üks usk ja üks ristimine. Anabaptistide, kveekerite, pietistide, entusiastide ja teiste uuendusi ei sallita.¹⁰¹

Saksakeelse tõlkega ilmus samaaegselt läti keelne väljaanne. See trükiti 1708. aastal Riias sama kirjastaja poolt pealkirja all „*Rohkas Grahmata kurrā sarakstihts irr, us kahdu wihsi tai Deewa-kalposchanai, etc.*“ („Käsiraamat, millesse on kogutud jumalateenistuse vorm koos kristlike tseremooniade ja kiriklike tavadega, millest peavad kinni ja mida täidavad meie rootsi kogudused. Parandatud ja täiendatud Stockholmis 1599. aastal, üle vaadatud 1608. aastal ja nüüd 1693. aastal korrastatud vastavalt uuele kirikukorrale ja tõlgitud läti keelde 1708. aastal.“).

Nüüd teenisid kõik saksa- ja läti keelsed kogudused vastavalt Rootsi kirikuraamatus kirja pandud kordadele. Briesmanni ajastu oli lõppenud.

1693. aasta agendast sai kõikide kirikute jaoks standardseks liturgia, mis tõrjus välja Liivimaa kohalikud vormid, hoolimata nende väärtusest ja iidsusest. Rootslaste poolt kehtestatud uue liturgia kasutamine jätkus Liivimaal pikalt ka pärast Rootsi võimu kadumist. Varem Rootsi kuninga poolt kehtestatu oli endiselt jõus Peeter Suure valitsemisajal. 1709. aastal murti Poltaava lahingus Rootsi riigi võim Baltimaades, kuid riitused ja tseremooniad, milleks Rootsi oli Liivimaa luterlasi kohustanud, kehtisid veel 19. sajandil.

Katsed 1805. aastal uue ratsionalistliku korraga Rootsi riitust välja tõrjuda ebaõnnestusid. Alles 1832. aastal asendati Rootsi riitus uute vormidega, mis keiserliku käsuga võeti kasutusele kõikides kirikutes kogu Vene impeeriumis. Uus jumalateenistus oli mõjutatud Rootsi 1686. aasta kirikukorraldusest, selle 1693. aasta agendast ning 1829. aasta Preisi uniooni agendast, mida kõigepealt kasutas Pommeri piiskop **Carl Ritschl**.¹⁰² Mõne aastakümne jooksul tuli Liivimaa liturgilise komitee ja selle juhtiva liikme, Tartu Ülikoolis töötava dr **Theodosius Harnacki** töös esile rahulolematuse 1832. aasta keiserliku agendaga. Selle töö viljaks oli 1885. aasta Liivimaa agenda, mis sai liturgilise reformi aluseks terves keisririigis. Nende tööde lõplikuks viljaks oli uue keiserliku agenda väljaandmine 1897. aastal. Peab ütlema, et Liivimaa näpujäljed märgistavad selle töö paljusid lehekülgi, mis on siiani aluseks liturgilistele jumalateenistustele mitte üksnes Lätis, vaid kõikides Balti riikides ja Venemaal.

Kasutatud kirjandus

- Agenda 1637* *AGENDA álbo FORMA PORZADKU USŁUGI SWIETEY, W ZBORACH EWANGELICKICH KORONNYCH Y WIELKIEGO XIESTWA LITEWSKIEGO*
Na wieczną cześć y chwałę Oycu, Synowi, y Duchu S. Bogu w Troycy jedynemu, zá zgodną Zborow wszystkich uchwałą, teraz nowo przyéżrzana y wydána, WE GDANSKU Drukował Andrżey Hünefeldt. Roku Páńskiego, M DC XXXVII.
- Antiphonae et* *Antiphonae et responsoria in vespertinis cenenda.* Oro omnes in hac Ecclesia

¹⁰¹ *Hand-Buch* 1708, Praefatio.

¹⁰² *Dalton* 1893, 1–35.

- responsoria* 1568 propter Deum, ne quid addant. Lübeck 1568.
- Arbusow* 1921 *Leonid Arbusow*. Die Einführung der Reformation in Liv-, Est- und Kurland. – Quellen und Forschungen zur Reformationsgeschichte (früher Studien zur Kultur und Geschichte der Reformation). Leipzig, 1921
- Berkholz* 1856 *Christian August Berkholz*. M. Hermann Samson, Rigaischer Oberpastor, Superintendent von Livland ec. Eine kirchenhistorische Skizze aus der ersten Hälfte des siebzehnten Jahrhunderts. Riga 1856
- Berkholz* 1878 *Christian A. Berkholz*. Zur Geschichte des Rigaschen Gesangbuches. Riga 1878.
- Bilmanis* 1945 *Alfred Bilmanis*. The Church in Latvia. New York 1945.
- Dalton* 1887 *Hermann Dalton*. Verfassungsgeschichte der evangelisch-lutherischen Kirche in Russland. – *Beiträge zur Geschichte der evangelischen Kirche in Russland*. Band I. Gotha 1887.
- Dalton* 1893 *Hermann Dalton*. Zur Geschichte der evangelischen Kirchen in Rußland. Leipzig 1893. I. Bischof Ritschls Mitarbeit an der Gesetz für die lutherische Kirche in Rußland. II. Die Hugenotten in Rußland.
- Duin* 1975 *Edgar C. Duin*. Lutheranism Under the Tsars and the Soviets. Volume I. Xerox University Microfilms 1975.
- Geffcken* 1862 *Kirchendienstordnung und Gesangbuch der Stadt Riga nach den ältesten Ausgaben von 1530 flagg. kritisch bearbeitet und mit einer geschichtlichen Einleitung hrsg. von Johannes Geffcken*. Hannover 1862.
- Hand-bok* 1772 *Hand-bok, ther uti är författadt, huruledes gudstjensten, med christelige ceremonier och kyrkoseder; uti våra swenska församlingar skal blifwa hållen och förhandlad. Å nyo uplagd, efter den år 1693. Utgångne uplagan*. Stockholm, tryckt: hos Carl Stolpe, 1772.
- Hand-Buch* 1708 *Hand-Buch, Worinnen verfasst ist, welcher gestalt Der Gottes-Dienst mit Christlichen Ceremonien und Kirchen-Gebräuchen in unseren Schwedischen Versammlungen gehalten und verrichtet werden soll. Verbessert und vermehret in Stockholm, im Jahr 1599. übersehen im Jahr 1608. und nunmehr nach der neuen Kirchen-Ordnung eingerichtet im Jahr 1693. Aus dem Schwedischen in das Teutsche übersetzt im Jahr 1708*. Riga 1708.
- Harjunpaa* 1968 *Toivo Harjunpaa*. Liturgical Developments in Sweden and Finland in the Era of Lutheran Orthodoxy (1593–1700). – Church History: Studies in Christianity and Culture, Vol. 37, No. 1 (Mar., 1968).
- Harnack* 1877 *Theodosius Harnack*. Praktische Theologie von Dr. Th. Harnack. Bd. I. Erster theil. Einleitung und grundlegung. Zweiter theil. Theorie und geschichte des cultus. Erlangen 1877.
- Kallmeyer* 1851 *Theodor Kallmeyer*. Die Begründung der evangelisch-lutherischen Kirche in Kurland durch Herzog Gotthard, ein kirchengeschichtlicher Versuch, nach den Quellen bearbeitet. Riga 1851.
- Kässi-Ramat* 1699 *Kässi-Ramat Kumma sisse on kokkopantut Kuida Jummalatenistust Christlikko Kombede nink Kirko-wiside ka meie Ma Koggoduste sees peap peetama nink techtama: Sädut Tokolmi Linnas ue Kirko-Sädust möda selle 1663. Aastal. Tallinn: [1699]*
- Kirchen-Gebet* 1692 *Ihr. Königl. Majest. Kirchen-Gebet / mit der Ordentlichen Beichte beym Anfang des Gottes-Dienstes / nach dem letzten Druck in Stockholm*. Riga 1692
- Kirchen-Gesetz und Ordnung* 1686 *Kirchen-Gesetz und Ordnung, So der Großmächtigste König und Herr Herr Carl, der Eilffte, der Schweden, Gothen und Wenden König, etc. Im Jahr 1686 hat verassen und im Jahr 1687 im Druck ausziehen und publiciren lassen. Mit denen dazu gehörigen Verordnungen. Auf HöchstErmelten Ihrer Königl. Maj.*

- gnädigsten Befehl ins Teutsche übersetzt. Stockholm 1687.
- Korte Ordeninge* 1592 *Korte Ordeninge des kerckendenstes, sampt einer Vörrrede von Ceremonien, an den Ehrbarn und Wolweisen Rath der Königlichen Stadt Riga in Liefflandt. Mit etliken Psalmen unde Gödtliken Loffgesengen, de yn Christliker Vorsammeling tho Riga gesungen werden.* Ghedrückt tho Riga in Lieffland bey Nicolaus Mollyn. 1592.
- Krasiński* 1840 *Valerian Krasinski.* Historical Sketch of the rise, progress, and decline of the Reformation in Poland. Vol. II. London 1840.
- Kurtze Ordnung* 1615 *Kurtze Ordnung des Kirchen=Dienstes* [Riga: 1615].
- Geistliche Lieder und Psalmen* 1615 *Geistliche Lieder und Psalmen, Nach Ordnung der Festen, sampt andern zusammengesuchten Newen Geistlichen Liedern, Auch mit Morgens Malzeit und AbendsGesängen, Ordentlich nach einander gesetzt, Mit eigenem Register.* [Riga: Mollin, 1615].
- Lehtonen* 1931 *Aleksi Lehtonen.* Die Livländische Kirchenordnung des Johannes Gezelius. Helsinki 1931.
- Lettische Geistliche Lieder Und Psalmen* 1685 *Lettische Geistliche Lieder Und Psalmen / Collecten und Gebäte / so das gantze Jahr durch in Christlicher Versamblung zu Hause und in der Kirchen gebraucht werden /*
Wie sie vormahln Durch den sel:Herrn GEORGIUM MANCELIUM, SS. Theol. Licent. weiland Fürstl. Churländischen Hoffprediger / Jn Lettischer Sprache außgegeben / Nunmehr wieder neu auffgelegt / und mit Hn. Christ. Füreckers und andern Treuen Seelsorgern schönen Reimliedern vermehret. Ad Zoilum: Serviat omne Deo studium, fremat orbis & orcus: Rumpatur Momus:Sat, placuisse DEO: RJGA / Bey und auff Kosten Georg Matth. Nöllern in der Kramer=Strasse. 1685.
- Lettische Geistliche Lieder vnd Psalmen* 1631 *Lettische Geistliche Lieder vnd Psalmen / Collecten vnd Gebehte / so das gantze Jahr durch in Christlicher versamblung zu Hause vnd in der Kirchen gebraucht werden. Von newen vbersehen / corrigiret vnd vermehret Durch GEORGIVM MANCELIUM Semgallum Ad Zoilum.* Serviat omne DEO studium, fremat Orbis & Orcus:Rumpatur Momus: Sat placuisse Deo. Cum Grat. & Privileg. Serenis. Reg. Svec.Gedruckt zu Riga in Lieffland / durch vnd in Verlegung Gerhard Schröders / 1631.
- Lundström* 1914 *Ernst Hj. J. Lundström.* Bidrag till Livlands kyrkohistoria under den svenska tidens första skede. Från Rigas intagande 1621 till freden i Olivia 1660. Uppsala 1914
- Luther's works* 1965 *Luther's works.* Vol. 53. Liturgy and Hymns. Philadelphia 1965.
- Martin E. Carlson* 1944 *Martin E. Carlson* Johannes Matthiae and the Development of the Church of Sweden during the First Half of the Seventeenth Century. – Church History: Studies in Christianity and Culture, Vol. 13, No. 4 (Dec., 1944).
- Neu Vermehrtes Rigisches Gesangbuch* 1664 *Neu Vermehrtes Rigisches Gesangbuch, etc.* Riga 1664
- Neu Vermehrtes Rigisches Gesangbuch* 1689 *Neu Vermehrtes Rigisches Gesangbuch, etc.* Königsberg 1689
- Neu Vermehrtes Rigisches Gesangbuch* 1700 *Neu Vermehrtes Rigisches Gesangbuch, etc.* Riga 1700
- Neu Vermehrtes Rigisches Gesangbuch* 1713 *Neu Vermehrtes Rigisches Gesangbuch, etc.* Riga 1713

- Rigisches Gesangbuch* 1713 *Neu Vollständiges Rigisches Gesangbuch, etc. Riga 1670*
- Rigisches Gesangbuch* 1670 *Neu Vollständiges Rigisches Gesangbuch, etc. Riga 1695*
- Rigisches Gesangbuch* 1695 *Petkūnas 2007* *Darius Petkūnas. Holy Communion Rites in the Polish and Lithuanian Reformed Agendas of the 16th and Early 17th Centuries. Klaipėda 2007.*
- Psalmen vnd geistliche Lieder oder Gesenge* 1615 *Psalmen vnd geistliche Lieder oder Gesenge / welche in der Kirchen Gottes zu Riga / vnd anderen örtern Liefßlandes mehr / in Liefßlendscher Pawrsprache gesungen werden. Dem gemeinen Haußgesinde vnd Pawren zur erbawung nutz vnd fromen. Das ist ein köstlich ding den HERRN dancken / Vnd lobsingendeinem Namen du Höchster. Des morgens deine gnade / vnd des abends deine warheit verständig. Singet dem HERRN ein newes Lied/ singet dem HERRN all Welt. Singet dem HERRN vnd lobet seinem Namen/ Prediget einen Tag am andern seing Heyl. Gedruckt zu Riga in Liefßland / bey Nicolaus Mollin. Anno 1615.*
- Richter* 1871 *Aemilius Ludwig Richter. Die evangelischen kirchenordnungen des sechszehnten Jahrhunderts. Erster Band. Leipzig 1871.*
- Rigisches Gesangbuch* 1640 *Rigisches Gesangbuch / Darinnen alle Geistliche Lieder und Psalmen / so das ganze Jahr durch in der Kirchen allhier gesungen werden. Nach ordnung der Jahrzeiten gerichtet / Mit andern schönen bräuchlichen Gesängen abermahl vermerer und gebessert. Neben einem Register nach dem A.B.C. und Verzeichnüss der Gesänge auff jedes Evangelium. Riga 1640.*
- Rohkas Grammata* 1708 *Rohkas Grammata kurrā sarakstihts irr, us kahdu wihsi tai Deewakalposchanai, ar Kristigahm Ceremoniehm un Basnizas Eeradumeem, eeksch muhsu Sweedru-Walstes Draudsehm buhs noturretai un padarritai tapt. Labaki istaisita un wairota, Stakalme, Gaddā 1599 pahrluhkota Gaddā 1608. Un taggad pehz jaunahs Baznizas-Likkumo-Grahmatas islihdsinata Gaddā 1693 un Latweescho Wallodā istulkota Gaddā 1708. Riga 1708.*
- Sammlung der Gesetze* 1821 *Sammlung der Gesetze, welche das heutige livländische Landrecht enthalten, kritisch bearbeitet. Zweiter Band. Aeltere hinzugekommene Landesrechte. Zweite Abteilung und Anhang. Kirchenrecht und Richterregeln. Riga 1821.*
- Schabert* 1906 *Oskar Schabert. Mag. Hermann Samson, der erste Livländische Generalsuperintendent. Ein Lebensbild für Alt und Jung. Riga 1906.*
- Sehling* 1913 *Die evangelischen Kirchenordnungen des XVI. Jahrhunderts. / Herausgegeben von Dr. jur. Emil Sehling. / Bd 5, Livland. Estland. Kurland. Mecklenburg. Freie Reichsstadt Lübeck mit Landgebiet und Gemeinschaftsamt Bergedorf. Das Herzogthum Lauenburg mit dem Lande Hadeln. Hamburg mit Landgebiet. Leipzig 1913.*
- Vollständiges Rigisches Gesangbuch* 1660 *Vollständiges Rigisches Gesangbuch / Bestehend Aus schönen Geistreichen Lidern und Psalmen / nach Ordnung der Jahre Zeiten und hiesigen Kirchen-Gebrauchs eingerichtet Nebenst einem Andacht-und Trost-vollen Gebätbuche / So wol auf iden Tag in der Wochen / als Vesper-Fest-Feir-Buss-Zeicht-Communion fast-und Bät-tagge / ja alle Noth und Anliegen gerichtet / Idermänniglich zu säliger Erbau-ung zugebrauchen / von neuen mit grossem fleiss übersehen und merklich verbessert. Riga 1660.*

Ingliskeelsest käsikirjast tõlkinud Argo Olesk
Meie Kirik, 2008